

Studijní opora

Teorie a metodologie vědy

Dušan Janák, Martin Stanoev, Václav Kulhavý

Opava, 2018

Cíle předmětu (získané vědomosti a dovednosti)

Odborné znalosti

Studenti získají základní znalosti z teorie a metodologie vědy. Získají také základní přehled o filosofických souvislostech a východiscích spojených se získáváním vědeckých poznatků.

Odborné dovednosti

Studenti budou schopni popsat základní paradigmaty spojená se sociálními vědami a popsat rozdíly v přístupu přírodních a sociálních věd.

Obecná způsobilost

Studenti budou schopni kritické diskuse a reflexe problematiky získávání vědeckých poznatků. Získají také přehled o historickém vývoji teorie a metodologie vědy.

Obsah předmětu

1. Věda jako forma vědění. Předvědecké, nevědecké a vědecké poznání
2. Vědecké vědění a výzkum. Typy výzkumu: teoretický, empirický; Základní, aplikovaný
3. Jednotná věda nebo mnohost věd? Rozdíl sociálních a přírodních věd
4. Sociální funkce vědy a bádání sociálního předmětu. Vědecké vědění a laická zkušenost. Teorie reflexivní modernizace
5. Pravda a hodnoty nebo pravda versus hodnoty? Věda a problém moci. Historické příklady. Soudobé příklady: veřejná sociologie, feministická sociální věda, epistemologie stanoviska. Otázky aplikace vědeckých poznatků v praxi
6. Fakta a data, subjektivita a objektivita, význam
7. Paradigmata ve vědě. Multiparadigmatický charakter sociálních věd
8. Hypotéza ve vědě jako druh teoretického výroku. Druhy hypotéz, způsob ověřování
9. Ověřování teorie. Verifikace a falzifikace. Ověřování logické: dedukce, indukce, analogie. Ověřování empirické: pozorování, experiment.
10. Kvantitativní výzkumná strategie: objektivnost a měření. Elementy procesu vědeckého poznání v kvantitativní strategii. Konceptualizace, operacionalizace, indikátory a znaky. Problematika měření ve vědách o člověku
11. Kvalitativní výzkumná strategie: subjektivita a význam. Elementy procesu vědeckého poznání v kvalitativní strategii
12. Klasické a moderní sociologické výzkumy

Obsah

Úvod.....	5
1.-3.Věda jako forma vědění. Předvědecké a vědecké poznání. Zdroje poznání. Vědecké vědění a výzkum. Typy výzkumu. Rozdíl sociálních a přírodních věd.....	6
Věda jako forma vědění	6
Historický exkurz do doby formování sociálních věd.....	7
Multiparadigmatický charakter sociálních věd.....	9
Typy výzkumu.....	10
Základní metodologické pojmy	12
Shrnutí základních pojmů.....	13
Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty.....	14
Korespondenční úkoly.....	14
Seznam doporučené literatury	14
4.-5.Sociální funkce vědy a bádání sociálního předmětu. Fakta a data, subjektivita a objektivita, význam. Princip reflektování	15
Položení problému.....	15
Stručná genealogie problematiky	17
Exkurs č. 1. Debata o veřejné sociologii	21
Exkurs č. 2 Feministická sociální věda a stanoviskové epistemologie	31
Shrnutí základních pojmů.....	37
Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty.....	38
Korespondenční úkoly.....	38
Seznam doporučené literatury	38
6. Jazyk přirozený a jazyk vědecký. Fakta a data, subjektivita a objektivita, význam	39
Vědecké vědění a laická zkušenost	39
Přirozený jazyk a jazyk vědy.....	40
Shrnutí základních pojmů.....	45
Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty.....	45
Korespondenční úkoly.....	45
Seznam doporučené literatury	45
7. Paradigma jako způsob náhledu na skutečnost.....	46
Paradigma jako způsob náhledu na skutečnost	46
Shrnutí základních pojmů.....	50
Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty.....	50
Korespondenční úkoly.....	50

Seznam doporučené literatury	50
8. Hypotézy ve vědě	51
Shrnutí základních pojmů.....	53
Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty.....	54
Korespondenční úkoly.....	54
9. Ověřování teorie a model empirické vědy. Verifikace a falzifikace.....	55
Shrnutí základních pojmů.....	57
Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty.....	57
Korespondenční úkoly.....	57
Seznam doporučené literatury	57
10. Kvantitativní výzkumná strategie.....	58
Kvantitativní přístup.....	58
Shrnutí základních pojmů.....	67
Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty.....	67
Korespondenční úkoly.....	67
Seznam doporučené literatury	67
11. Kvalitativní výzkumná strategie	68
Kvalitativní výzkumný přístup.....	68
Shrnutí základních pojmů.....	72
Korespondenční úkoly.....	72
Samostudium.....	72
Seznam doporučené literatury	72
12., 13. Klasické a moderní sociologické výzkumy	73
Pojetí sociologického výzkumu v počátečním období formování sociálních věd.....	73
Rozvoj kvantitativní a kvalitativní metodologie ve 20. století.....	76
Korespondenční úkoly.....	76
Seznam doporučené literatury	76
Závěr studijního materiálu	77
Seznam literatury	78

Úvod

Tento učební text je určen pro studium předmětu *Teorie a metodologie vědy*, který je vyučován v rámci studia magisterského oboru Veřejná správa a sociální politika. Text je určen zejména studentům kombinované formy studia, ale poskytuje informace i studentům prezenční formy studia. Učební text je zaměřen na pochopení a praktické zvládnutí jednotlivých témat výuky, je rozdělen do navazujících kapitol, ve kterých je přesně určeno, která část bude odučena prezenční formou a která část distanční.

Všechny kapitoly mají tyto části:

- název kapitoly (odpovídá přednáškám a tvoří uzavřený celek),
- na začátku každé kapitoly jsou formulovány dílčí cíle, uvedena klíčová slova a obsah kapitoly,
- pak následuje výklad učiva doplněn o přehled hlavních myšlenek, s uvedením příkladů, řešených úloh či problémových otázek,
- shrnutí pojmů,
- na konci každé kapitoly je umístěn seznam doporučené literatury k dalšímu studiu a jsou formulovány úkoly pro studenty včetně tzv. korespondenčních úkolů, které své využití naleznou především v kombinované formě studia.

V některých kapitolách jsou témata pro doplňkové studium, které nejsou řešena v rámci tohoto učebního textu, ale student je musí dostudovat ke zkoušce.

Na konec ještě připojme informace důležité pro studenty kombinovaného studia. Kurzy pro studenty kombinovaného studia se většinou odehrávají v blocích, většinou ve dvou až čtyřech. Výuka kurzu bude rozdělena do tzv. tutoriálů, které lze považovat za jakési výukové stavební jednotky středního dosahu. K nim se v e-learningovém prostředí vztahují orientační testové otázky určené k dalšímu procvičení látky. Kurz obsahuje také tzv. korespondenční úkoly. Ke každé kapitole je vybrán tematický text buď z některé z respektovaných učebnic, nebo z další odborné sekundární literatury. Úkolem studenta je ke každému textu vytvořit anotaci případně vypracovat další zadaný úkol a zařadit si tento svůj text do studijních materiálů ke zkoušce. Způsob odevzdání (osobně, přes e-learning, e-mailem) bude upřesněn v úvodní hodině podle aktuálních rozvrhových možností a způsobu komunikace v rámci kurzu. V případě prezenčních kurzů obsahujících semináře, bude prezentace anotací a úkolů součástí seminářů. V případě kombinovaného studia bude více využíváno e-learningového prostředí.

1.-3.Věda jako forma vědění. Předvědecké a vědecké poznání. Zdroje poznání. Vědecké vědění a výzkum. Typy výzkumu. Rozdíl sociálních a přírodních věd.

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je posluchačům přiblížit v čem spočívá podstata produkce vědeckého vědění a specifčnost sociálních věd oproti vědám přírodním.

Klíčová slova

věda, sociální vědy, přírodní vědy, metoda, metodika, typy výzkumu

Obsah kapitoly

věda jako forma vědění

- historický exkurz do doby formování sociálních věd
- multiparadigmatický charakter sociálních věd
- typy výzkumu
- pojmy

Věda jako forma vědění

V průběhu existence lidského rodu si člověk vytvořil nejrůznější způsoby produkce a uchovávání vědění, informací a znalostí o sobě samém a o světě kolem sebe. Věda je jedním z nich. Vedle ní však můžeme vyjmenovat celou řadu dalších systémů vědění. Např. náboženství ve svých nejrůznějších podobách podává určitou informaci o tom, jak vznikl svět, jak je i jak by měla být společnost uspořádána, a to v tak elementárních a samozřejmých věcech jako je např. rodinný život. S náboženským životem je naše a vlastně každá civilizace natolik provázána, že není zřejmé, kde je společnost ovlivněna náboženskou tradicí a kde náboženství pouze kopíruje nenáboženskou sociální strukturu. Jinou formou vědění o společenském životě je umění, ve vztahu k sociální vědě zvláště film a literatura. Historické filmy nám přinášejí často zprávu o tom, jak tomu mohlo být a tzv. vědecko-fantastické filmy zase o tom, jak tomu možná bude. Tzv. sociální romány Emila Zoly byly psány s jasnou intencí pravdivé výpovědi něčeho podstatného o sociálních podmínkách své doby. Pasternakův Doktor Živago poskytne nejen umělecký zážitek, ale také poměrně věrohodný popis atmosféry revolučního Ruska. A nemusíme jít ani daleko za hranice ani do minulosti. Romány od

Viewegha nebo Škvoreckého nám přeci také podávají určitou zprávu o naší společenské situaci. Vedle uvedených forem vědění máme také informace z našeho každodenního života. Rodiče a známí jsou pro nás nepostradatelným zdrojem vědění o tom, jak to chodí ve společnosti i v přírodě.

To, co odlišuje vědu od jiných forem vědění, není ani tak povaha otázek, které si klade nebo snad odlišnost předmětu, o kterém produkuje informace. To, co odlišuje vědu od dalších forem vědění je především způsob produkce tohoto vědění. V jistém zjednodušení lze říci, že věda je především metoda. Metoda je způsob, jak se něco dělá. Nemusíme na tomto místě zabíhat do nejrůznějších problémů filosofie a metodologie vědy, ani do vyčerpávajících výčtů znaků vědeckého vědění. Od toho tu máme řadu specializovaných textů (např. Fajkus 2005). Pro naše potřeby je důležité si uvědomit, že ve vědě jde o to rozlišit jasně a viditelně mezi výroky, které jsou potvrditelné důkazy a svědectvím a těmi, které mají charakter hypotéz. A učinit to tak, aby v principu kdokoli jiný mohl dané tvrzení přezkoumat. Hlavním znakem vědeckého vědění je jeho intersubjektivní kontrolovatelnost, tj. potvrditelnost resp. vyvrátitelnost. Proto se ve vědeckých textech klade velký důraz na popis metody, kterou jsme k danému poznatku dospěli. Poznatky, které nejsou ověřitelné, mají pouze nízkou vědeckou hodnotu. Rozdíl mezi vědou, která dokazuje a vírou, která nepotřebuje důkazu, je zřejmý. Nejde o pravdivost či nepravdivost informace, ale o způsob jejího získání. Proto se také věda s náboženskou vírou nevyklučuje. Jde o dva různé systémy vědění. Také literární dílo může podávat velmi pravdivou informaci o sociálním životě. Spisovatelé mohou využívat (a často využívají) podobné zdroje jako vědci. Nicméně samotná produkce umělecké informace není založena na intersubjektivně kontrolovatelných postupech. Z hlediska charakteristik vědy má zpráva obsažená v uměleckém díle spíše hodnotu inspirace.

Historický exkurz do doby formování sociálních věd

Pro pochopení logiky sociálních věd je užitečné nahlédnout do historie, do doby jejich formování. Podle některých sociologů (např. Keller 1992: 9; 2004: 13-19) lze zrod sociologie a sociálních věd obecně poměrně přesně datovat do doby společenského přerodu v Evropě na přelomu 18. a 19. století. Společenská proměna měla tehdy charakter dvou revolucí. Politické a průmyslové. Politická revoluce

přinesla zásadní změny v oblasti moci. Jejím paradigmatickým příkladem je francouzská revoluce z roku 1789. Revoluční změny v této oblasti vedly k postupnému nastolení demokratické společnosti na občanském principu. I když ve zmiňovaných dobách byl v samotné Francii nebetyčný kontrast mezi rovnostářskou ideologií („svoboda, rovnost, bratrství“) a realitou centralizované moci byrokratického aparátu. Politická revoluce měla dva aspekty, důležité pro vznik sociálních věd. Jednak šlo o hluboké poselství revoluce, že je možné aktivně zasahovat do společnosti a tvořit sociální řád, který byl v dobách minulých považován spíše za výraz boží prozřetelnosti či lidské přirozenost než lidské aktivity. Jednak politické změny přinesly tlak na vznik specializovaného vědění, využitelného pro potřeby řízení moderního státu.

Průmyslová revoluce představovala radikální změny v oblasti ekonomiky a výroby s důsledky i pro sociální uspořádání. Agrární revoluce tj. rozvoj produktivity zemědělských technologií nestačil uspokojit prudký demografický nárůst obyvatelstva na venkově, který nepřímo sám podpořil. Přebytky obyvatelstva na venkově, které tam nestačila nasytit zemědělská produkce, částečně nasála industrializace městských center. Nové technologie změnily od základu organizaci výroby, kterou charakterizovala strojová výroba a tovární systém. Radikální transformace vlastnických vztahů (k půdě, k robotníkům) a změna pracovních podmínek (možnost stěhování za prací, namísto práce ve venkovské komunitě práce v továrnách bez tradičních svépomocných komunitních mechanismů) přispěla jednak k radikální změně sociálního uspořádání a jednak vytvořila řadu nových sociálních problémů, pro které se hledalo racionální řešení.

Přírodní vědy, které slavili v té době velký triumf v oblasti materiální produkce, byly příslibem, že podobných výsledků bude možná již brzy dosaženo na poli sociálním. Poměrně záhy se však ukázalo, že budovat sociální vědy po vzoru věd přírodních má své omezení. V závěru 19. století nabyly snahy o vymezení podobností i rozdílů mezi jednotlivými vědami a typy věd systematické podoby. Zejména v sociální vědě a ve filosofii a historii dospěli badatelé, jako Windelband, Rickert, Dilthey, ke zjištění, že existují dva základní typy věd. Jedny odhalují relativně neměnné zákonitosti jsoucna, pravidelnosti, a produkují obecně platné poznatky. Druhý typ věd odhaluje jedinečnost ve světě, poznává neopakovatelné a nepravidelné prvky reality, které se nedají shrnout do obecných formulí. Tyto vědy

produkují konkrétní nezobecnitelné poznání. První typ vědy představují spíše vědy přírodní, druhý typ vědy představují spíše vědy sociální a humanitní. (Podrobněji k tehdejší argumentaci viz např. Janák (2005), nebo *Dějiny...*(1982: 159-181)) Každý typ vědy má své klady a zápory. Zatímco nevýhodou druhého typu vědy je, že neformuluje obecně platné poznání, jako např. matematika, první typ vědy nám zase není schopen říci nic podstatného o některých důležitých událostech společenského života. Obecně platné výroky této vědy, k nimž nebude možné nalézt okamžitě celou sérii protipříkladů, budou mít povahu pouze povšechných a nic neříkajících tvrzení.

Jedním ze základních argumentů pro zásadní rozdíl mezi přírodními a sociálními vědami v té době bylo zjištění, že v sociálních vědách je každý badatel součástí zkoumaného procesu. Když chci porozumět tomu, co je to národ, politická strana, rodina, rozvod, nevěra, korupce, svědomí, atd., vždy využívám svou vlastní sociální zkušenost s těmito nebo podobnými jevy. Je to zkušenost, kterou prožívám. Např. co je to svědomí a jak ovlivňuje společenské jednání, nejsem schopen posoudit bez toho, aniž bych měl se svědomím vlastní žitou zkušenost. Na základě své vlastní zkušenost jsem schopen rozumět chování ostatních a např. tomu, co je to, když někoho trápí špatné svědomí. Oproti tomu, když se snažím porozumět chemické struktuře rostlin nebo nerostů, a nebo lidského těla, využívám k tomu zcela odlišných myšlenkových postupů.

Multiparadigmatický charakter sociálních věd

Spor mezi těmi, kteří chtěli budovat sociální vědu analogicky k vědám přírodním, a těmi, kteří argumentovali ve prospěch specifčnosti sociálních věd ve své radikální verzi již odezněl. Nicméně některé jeho rysy přetrvávají v dnešní době v protikladech kvantitativní a kvalitativní linii výzkumu. Kvantitativní linie výzkumu má blíže k přírodním vědám, kvalitativní linie blíže k vědám humanitním, jako je např. literární a hudební věda nebo estetika. O obou těchto hlavních liniích sociálněvědního výzkumu bude podrobněji pojednáno ve čtvrté kapitole. Tato dvojedinost ukazuje na specifčnost sociálních věd. I. Wallerstein (1998) používá dělení věd na přírodní, sociální a humanitní vědy. Sociální vědy leží mezi přírodními a humanitními právě proto, že využívají metodologických postupů obou typů věd.

Sociální vědu charakterizuje různorodost nejen po stránce metodologické v rovině protikladu, spíše přírodovědného a spíše humanitního přístupu k výzkumu. Tato různorodost panuje i po stránce meritorní, tj. po stránce teoretických přístupů výkladů. Jedno z přijímaných schémat člení tyto teoretické přístupy v sociologii, coby jedné z hlavních sociálních věd, na funkcionalistické (sociální dění chápe jako harmonický systém), konfliktualistické (v jádru sociálního dění není harmonie, ale soupeření) a interpretativní (nic takového jako principy společenského systému neexistuje, důležití jsou konkrétní jednající lidé a jejich vnímání světa).

Tuto pluralitu metodologických i výkladových principů nazýváme multiparadigmaticnost (paradigma = závazný výkladový rámec). Sociální vědy jsou multiparadigmatické. Nedá se jednoznačně a s konečnou platností říci, které z paradigmat je lepší nebo horší, i když často mohou vést k až protichůdným stanoviskům. Podle některých autorů (např. Petrušek 1993:27-49), tento pluralistický (multiparadigmatický) charakter sociálních věd není třeba brát jako jejich handicap. Adekvátnějším posouzením daného stavu je uznání komplementarity rozličných přístupů. Právě proto, že jsou rozdílné je ale třeba si vypěstovat určitou schopnost rozeznávat, co se doplňuje od toho, co je mechanickým eklekticismem. Dobrý sociální vědec by se měl naučit rozpoznat silná a slabá místa jednotlivých paradigmat a snažit se je podle toho co nejlépe využívat.

Typy výzkumu

Není jeden závazný způsob, jak dělat vědecký výzkum. Existuje řada typologií výzkumné aktivity. Pro účely našeho textu můžeme použít členění výzkumu na teoretický a empirický. K teoretickému výzkumu potřebujeme pouze knihovnu, psací potřeby a schopnost myslet. Prototypem takového typu výzkumu, na kterém si můžeme podstatu teoretického výzkumu představit, je matematika. Matematika nepracuje s reálnými objekty, ale s objekty ideálními. Číslo nelze zvážit, číslo si lze představit. Sčítání, násobení, odmocniny a další matematické operace nejsou smyslově vnímatelné procesy, ale jsou to procesy myšlení. V sociálních vědách představuje takový typ výzkumu např. promýšlení obecné sociologické teorie (co je společnost, jednání, aktér, jak robíhá sociální proces ve své nejobecnější rovině a pod.) nebo rozbor koncepcí a teorií jiných sociologů, např. za účelem zjištění,

jaké jsou jejich společné a rozdílné prvky. Můžeme zjišťovat, jaké vlastnosti jsou všem teoriím společné (a tak pravděpodobně nutné) a které pouze nahodilé. Naproti tomu empirický výzkum zkoumá smyslově vnímatelné objekty. Samozřejmě i tento typ výzkumu vždy pracuje s určitou literaturou a teoriemi. V podstatě každý výzkum ve vědě je do jisté míry teoretický. Nicméně některý je *vylučně* teoretický a druhý *nejen* teoretický. Příkladů empirického výzkumu v sociálních vědách byste sami vymysleli jistě celou řadu: výzkum veřejného mínění, studium míry sociální koheze ve školních třídách, měření postojů, analýza sňatkového chování atd..

Jiný relevantní základní způsob dělení představuje rozdělení na výzkum základní a aplikovaný. Základní výzkum je takový výzkum, který řeší problémy, které se zdají být důležité z hlediska vnitřního rozvoje daného vědního oboru. Důvodem k řešení daného problému je to, že posunuje hranice poznání. V protikladu k tomu aplikovaný výzkum řeší praktické problémy. Jeho podstatou je aplikace vědeckých výsledků v praxi nebo řešení otázek z praxe vědeckými metodami.

Uvedený rozdíl základního a aplikovaného výzkumu si lze přiblížit analogickým rozdílem sociologických a sociálních problémů. O sociálním problému mluvíme tehdy, když my nebo někdo jiný považuje situaci za problematickou. Podle amerického sociologa Petera Bergera lidé obvykle mluví o sociálních problémech, když něco ve společnosti nefunguje adekvátním způsobem. Sociální problémy si vyžadují terapeutické řešení. Sociologické problémy jsou otázky, které si klade věda především proto, aby posunula hranice svého poznání. Podle Bergera sociologický problém nepředstavuje otázka, proč některé věci jdou špatně z jistého hlediska, ale na to, jak funguje celý systém, jehož je tzv. problematická skutečnost součástí. Základním sociologickým problémem není rozvod, ale manželství, nikoli kriminalita, ale zákon a způsoby jeho aplikace, nikoli rasová diskriminace, ale rasově determinované rozvrstvení společnosti.

Je zřejmé, že se sociální a sociologické problémy často překrývají. Sociologové se zabývají nezaměstnaností, stárnutím, chudobou, diskriminovanými menšinami. I standardní součástí grantových žádostí na tzv. základní výzkum je otázka aktuálnosti a potřeby výzkumu. Jde však o to

uvědomit si, že sociologická perspektiva je vždy širší než ta, která definuje sociální problém a otázky základního výzkumu jsou obecnější, než otázky výzkumu aplikovaného.

Základní metodologické pojmy

Na závěr této kapitoly bychom si měli ujasnit základní obecné pojmy, které jsou v souvislosti s empirickým sociálním výzkumem často skloňované a s nimiž se budete setkávat v následujícím textu. Jedná se o termíny jako výzkum, průzkum, šetření, metoda, metodologie, metodika, technika sběru dat, design výzkumu, výzkumná strategie. Ačkoli vědecké termíny mají většinou poměrně jasně definované významové pole, k němuž se vztahují, ani ve vědě není význam neměnný a vědecké termíny nemají jeden jediný význam. Plyne to z povahy samotného jazyka, ať vědeckého nebo nevědeckého.

Pojmy, slova a jejich význam nejsou stejné povahy jako kameny, které mají neměnné hranice. Hranice významů slov a pojmů, a to i těch vědeckých, jsou elastické. Některé více, jiné méně. Proto nebuďte překvapeni, pokud některý z následujících pojmů (ale i jiných pojmů v dalších vědních disciplínách) někde objevíte v jiném kontextu, než očekáváte.

1 Příklady hypotéz jsou převzaty z výzkumu T. Katrňáka (2008). Homogamie znamená výběr partnera ze stejné skupiny, věková homogamie tedy znamená výběr stejně starého partnera. Heterogamie značí pravý opak, tj. výběr z partnera z jiné skupiny. O pojmech používaných v sociálně-vědním výzkumu, včetně odkazů na další literaturu, pojednává Reichel (2009: 26-39), jeho myšlenky jsou v dalším textu částečně přejaty).

Pod pojmem *výzkum* se rozumí obecně proces získávání vědeckých poznatků. Zahrnuje jak čistě teoretickou (myšlenkovou) činnost, tak empirickou (smyslově vnímatelnou) podobu tohoto procesu. Můžeme říci, že se jedná o pojem nejobecnější. *Průzkum* je pojmem méně používaným. Nejčastěji se jím označuje část výzkumu, která probíhá v terénu.

Šetření označuje ještě konkrétnější část výzkumu v terénu, kdy dochází k použití určitého výzkumného nástroje. Nejčastěji narazíte na spojení „dotazníkové šetření“, označující sběr dat pomocí dotazníku. Nebuďte překvapeni, pokud se setkáte s identickým použitím pojmů výzkum – průzkum – šetření. V praxi se často zaměňují (Reichel 2009: 27).

Metoda je velmi mnohovýznamový pojem, který bývá používán v rozličných významových kontextech. Tak už to s těmi nejdůležitějšími pojmy bývá. Obecně pojem metoda ve vědě označuje cestu, kterou získáváme poznatky. Pojem metoda se používá na různých úrovních obecnosti. Můžeme narazit na nejrůznější abstraktní i konkrétní typologie metod. Důležité je si uvědomit, že metoda v kontextu vědy vždy označuje cestu či návod k získávání poznatků.

Oproti pojmu metoda má pojem *metodologie* poměrně jednoznačné vymezení. Jedná se o vědu o metodách. Metodologie je reflexí či teorií metod. Metodologické úvahy jsou vždy úvahami o metodách, o jejich možnostech a limitech a o oprávněnosti jejich použití.

Metodikou se míní zcela konkrétní návod, jak v konkrétním případě zacházet s určitým výzkumným nástrojem. Např. může být vypracována metodika vedení rozhovoru ve výzkumu veřejného mínění před volbami 2010. Termínem *technika sběru dat* se míní konkrétní aplikace určité metody. Pro užití určité techniky můžeme vypracovat v konkrétním výzkumu metodiku.

Design výzkumu je termín přejatý do našich poměrů z anglické odborné literatury. V poslední době se s ním můžeme ale poměrně často setkat. Označuje celkové uspořádání výzkumu, včetně organizačních aspektů. *Výzkumná strategie* je pojem vážící se k obecným metodologickým úvahám o řešení výzkumného úkolu. V sociálních vědách se rozlišují dvě základní výzkumné strategie: kvantitativní a kvalitativní. Pojem výzkumné strategie však nezahrnuje pouze rozhodnutí o použití kvantitativních či kvalitativních výzkumných postupů. Tento pojem je blízký termínu design výzkumu. Vztahuje se k celkové koncepci výzkumu, bez důrazu na organizační záležitosti.

Shrnutí základních pojmů

Věda je jedním ze způsobů produkce poznatků o světě. Od jiných forem vědění se odlišuje především svojí metodou. Způsob produkce vědeckých poznatků musí být intersubjektivně kontrolovatelný a závěry musí být potvrditelné nebo vyvratitelné. Vznik sociálních věd seváže na určité sociální podmínky na přelomu 18. a 19. století. Sociální vědy leží z hlediska své metody mezi přírodními vědami a vědami humanitními. Sociální vědy jsou charakteristické vnitřní pluralitou metodologickou i teoretickou, svojí tzv. multiparadigmatičností. Tuto pluralitu je dobré chápat jako komplementaritu. Různé přístupy se navzájem nevylučují, ale doplňují. K plnému porozumění sociálním jevům je často

užitečné dojít za pomoci několika odlišných postupů, které odhalují odlišné aspekty téhož jevu.

Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty

Co je to multiparadigmatičnost sociálních věd?

Jaké historické okolnosti působily jako stimul na vznik sociálních věd?

Co to znamená, když se řekne vědecká metoda?

Jaký je rozdíl mezi metodou a metodologií?

Myslíte si, že lidé před zrodem racionální vědy západního typu nepoužívali postupu ověřování vědění, jako je intersubjektivní kontrolovatelnost?

Zkuste se oprostit od tzv. vědeckého názoru na svět a vmyslet se do světa řešení každodenních problémů bez možnosti použití vědecky ověřeného vědění. Zkuste si představit, jakým způsobem by mohla vypadat produkce poznatků v takové situaci a jak by se mohla odlišovat od tzv. vědeckých poznatků.

Korespondenční úkoly

Vypracujte anotace textů uvedených v seznamu doporučené literatury. Forma odevzdání (osobně, e-mailem, přes e-learning) bude upřesněna.

Seznam doporučené literatury

Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum, 19-26.

Reichel, J. 2009. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Grada. 11-26.

Hughes J. A., Sahrrock W. W. 2007. *Theory and methods in sociology. An introduction to sociological thinking and practice*. Palgrave Macmillan, 1-16.

4.-5.Sociální funkce vědy a bádání sociálního předmětu. Fakta a data, subjektivita a objektivita, význam. Princip reflektování

Cíle kapitoly (styl cile_ks)

Cílem kapitoly je přiblížit na klasických i aktuálních vědeckých debatách problematiku hodnotových soudů ve vědě, která tvoří jeden ze základních problémů metodologie a filosofie vědy, jenž vystupuje do popředí především u aplikovaných sociálněvědních disciplín jako je veřejná správa, regionální politika, sociální politika a práce apod.

Klíčová slova (styl cile_ks)

pravda, hodnoty, objektivita, fakta, veřejná sociologie, epistemologie stanoviska, .

Obsah kapitoly (styl cile_ks)

- položení problému
- stručná genealogie problematiky
- exkurs č. 1 k debatě o veřejné sociologii
- exkurs č. 2 ke stanoviskovým epistemologiím (nejen) feministické sociální vědy

Položení problému

Položení problému: Věda má pouze poznávat skutečnost a nikoli ji hodnotit. Věda přece především konstatuje, jak se věci mají, ale neříká, jaké by měly být. Věda poznává to, co je, předpisy na to, co býti má, přenechává politikům, sociálním reformátorům, moralistům a kazatelům. Jeden filosofický argument, označovaný jako Humeova skepse, přesvědčivě dokazuje, že z toho, co je, logicky nikterak neplyne, co býti má. Z pouhé deskripce nemůžeme nikterak odvodit preskripci. Přes tyto zdánlivě zřejmé důvody a argumenty, podle nichž je

mezi pravdou a dobrem, fakty a hodnotami, deskripcí a preskripcí jasná propast, přední filosof a metodolog vědy B. Fajkus konstatuje, že „(n)ejvíce kontroverzní otázkou ve filosofii vědy je vztah vědy a hodnot, včetně etických norem.“ (Fajkus 2005: 301) Problém hodnot v sociálních vědách a otázka jejich společenské angažovanosti se zdají být evergreenem těchto disciplín. Na aktuálnosti získává problém hodnotového ne/zakotvení vědeckého výzkumu v souvislostech aplikovaných disciplín jako je veřejná správa a regionální politika nebo sociální politika a práce. Tyto disciplíny jsou budovány s cílem dávat doporučení pro různé oblasti veřejných politik, reagovat na problémy praxe a vytvářet znalostní background pro formulování strategií, cílů i způsobů jejich dosahování, ať již se jedná např. o strategie regionálního rozvoje, analýzy socioekonomického potenciálu znevýhodněných regionů, řešení problematiky sociálního vyloučení v určité lokalitě, integrace etnických minorit nebo plánování rozvoje sociálních služeb. Abstraktní problém hodnotového zakotvení sociálních věd se zde dostává do popředí nutné metodologické reflexe.

Podíváme-li se na paradigmatický příklad sociologie coby jedné z páteřních sociálních věd, musím konstatovat, že problém prakticity a normativity je vepsán do jejího „genetického kódu“, stál u jejího vzniku reagujícího na rozpad tradiční společnosti a vine se jako červená nit dál jejími dějinami. Je tématem klasickým, nabízené odpovědi sociologických klasiků jsou v této otázce stále relevantními a v různých reminiscencích vstupují znovu a znovu do diskuse na téma možnosti či nemožnosti, vhodnosti či nevhodnosti angažované sociální vědy. I v současných diskusích se neustále dostávají ke slovu K. Marx a M. Weber, jako dvě sudičky rodící se disciplíny, i další klasické v nejrůznějších modifikacích a up-grade verzích. A. Comta lze připojit do trojice, která stála v této otázce u kolébky sociologie a způsobila její rozporuplný osud.

Stručná genealogie problematiky

Nahlédneme-li do klasické sociologie, uvidíme, že již Comtova sociologie byla budována jasně s intencí obnovy společenského řádu rozvráceného revolucemi, ale známější a pravděpodobně i vlivnější jsou praktické intence patrné v koncepci Marxově. Paradigmatickou tezí jeho angažovaného přístupu je známá Marxova závěrečná 11. teze o Feuerbachovi, v níž se tvrdí, že nejde pouze o to svět vykládat, ale i změnit (Marx 1952: 91). Příklon k pojmu praxe, založený na kritice abstraktních spekulací německých filosofických idealistů, kteří „sestupují z nebe na zemi“ (Marx, Engels 1952: 24), místo, aby se drželi reálných společenských poměrů a stoupali jako Marx „ze země k nebi“, je teoretickým východiskem jeho angažovaného postoje.

Antitezí takového postoje usilujícího o změnu poměrů je neméně známé pojetí „nehodnotící sociologie“ M. Webera. Jeho názory v této otázce jsou poměrně jasně vyloženy ve dvou slavných přednáškách na téma vědy a politiky jako povolání, proslovených v letech 1918/1919 (Weber 1998: 109–134, 246–296), které navazují na Weberovy metodologické úvahy z prvních desetiletí 20. století o objektivitě sociálně vědního poznání, chápající či rozumějící sociologii a hodnotové neutralitě sociologických a ekonomických věd (Weber 1983: 41–222).

Nemůžeme zde podat vyčerpávající přehled jednotlivých řešení problematiky hodnot ve vědě ani v případě Weberově, ani u dalších badatelů, kteří se touto problematikou zabývali. Připomeňme alespoň některé hlavní postavy a školy, které se do diskuse zapojily. Konkrétně Weberovy úvahy lze ve stručnosti shrnout v závěr, že sociální věda by se neměla vyjadřovat hodnotícím způsobem k dění ve společnosti. Hodnoty nemají přístup ani do vědeckých publikací, ani do posluchárny, jsou přípustné pro výběr vědeckého problému a tento práh zkoumání nesmějí překročit. Weber se domnívá, že je možné a žádoucí rozdvojit osobnost vědce na nehodnotícího badatele a hodnotícího občana. Sám se o to svým osobním příkladem

snažil a jeho práce na pomezí historie, ekonomie a sociologie jsou skutečně v intencích jeho kréda nehodnotící sociologie. Kromě toho se ale hodně angažoval ve veřejném životě (byl např. členem Společnosti pro sociální politiku, spolupracoval na ústavě Výmarské republiky, zastával poněkud nacionalistické a patetické osobní postoje při vstupu Německa do první světové války, které ovšem poměrně brzy opustil, spoluzakládal politickou stranu a neúspěšně za ni kandidoval do říšského parlamentu (srov. např. Keller 2004: 237 an.)).

Popřením Weberovy myšlenky, že politická tj. hodnotící pozice se nedá vědecky zdůvodnit, je slavná Mannheimova práce, která vyšla osm let po Weberově smrti (Mannheim 1928, slovensky 1991). V protikladu k Weberovi v ní dokazuje, že politika jako věda možná je, a jeho argumentace se v některých důležitých bodech podobá koncepci, kterou v našich podmínkách rozvíjeli Bláha a J. L. Fischer. Jejich společným jmenovatelem je kultivace pojmu vědy „kvalitativním“ směrem (ve Fischerově smyslu) v protikladu k descartovskému mechanistickému světónázoru. Mannheim tematizuje „ideologičnost“ – tj. sociální vázanost každého vědění, ale odmítá, že z této vázanosti nutně vyplývá relativismus a místo toho hovoří o „relacionismu“. Veškeré vědění je sice perspektivním, ale tím, že je vázáno k jednomu „předmětu“, je odmítnut i nepřekonatelný relativismus. Problém spočívá podle Mannheimova spíše v syntéze relativně pravdivých stanovisek, která vidí předmět pravdivě, ale z různých úhlů, což je nejčastěji kritizované místo jeho koncepce. Perspektiva jako taková je v principu neškodná, naopak díky ní můžeme vidět to, co je z jiných úhlů neviditelné.

Nehodnotící linie je od doby před druhou světovou válkou až do současnosti spojena především s rozvíjením metod a technik kvantitativního empirického výzkumu, v jehož počátcích stojí výrazná postava P. Lazarsfelda působícího v Rakousku a později v USA.¹ Angažovanou a hodnotící sociologii v padesátých a šedesátých letech na Americkém

¹ O pionýrském počínání P. F. Lazarsfelda podává dobrou informaci monografie H. Jeřábka (1997), zaměřená na genealogii Lazarsfeldových výzkumů.

kontinentě reprezentuje nejvíce kritická sociologie CH. W. Millse,² v Evropě je od šedesátých let nepřehlédnutelná a vlivná kritická teorie J. Habermase. Obě mají zřetelně marxistické kořeny, i když o Habermasovi platí, že jeho teoretické dílo je rozkročeno přes většinu vlivných proudů sociálně filosofického myšlení 20. století.³ Vedle zmíněných nejvýraznějších postav sociologického diskursu bychom našli řadu dalších na obou stranách barikády od šedesátých let až do současnosti. Pozornost by si jistě zasloužila nehodnotící behavioristická linie výzkumu, reprezentovaná v šedesátých a sedmdesátých letech G. C. Homansem; z linie opačné stojí alespoň za připomenutí sociologie francouzská: např. „angažovaný pozorovatel“ R. Aron, úvahy P. Bourdieu, nebo etický náboj Foucaultova „nietscheovského osvícenství“⁴; v USA „humanistická perspektiva“ P. Bergera a mnoho dalších.⁵ Z nejnovějších snah v této linii úvah lze jmenovat tzv. veřejnou sociologii a feministickou sociologii, kterým ještě bude věnována podrobnější pozornost (viz 3.5).

Na tomto místě můžeme konstatovat, že od počátku sociologie až do současnosti se vede neustálá výměna názorů mezi zastánci tzv. „nehodnotící sociologie“ ve smyslu imperativu M. Webera a angažovanými badateli v otázce legitimacy a vůbec možnosti angažované vědy.

² Představu si může čtenář udělat ze souboru Millsových textů (Mills 2002), kde najde jak kritiku např. Lazarsfeldova programu nehodnotící vědy a byrokratizujícího „abstraktního empiricismu“, tak Millsovy úvahy nad intelektuálními a morálními úkoly sociologie a sociálních věd.

³ Jak poznamenává ‚odborník na Habermase‘ van Reijen ve své analýze Habermasovy *Teorie komunikativního jednání*, „(n)existuje žádný filozof, ať v minulosti nebo současnosti, který by jen přibližně navzájem spojoval tak četné různé teoretické přístupy jako Habermas.“ (Reijen 1995: 51) „Habermas používá pro svou analýzu dodnes významných sociologických a filozofických přístupů a začíná ze široka. Weber, Durkheim, Parsons, etnometodologie, symbolický interakcionismus se slučují s fenomenologií a filozofií jazyka, s Piagetem a Kohlbergem ve velkou syntézu. Ke slovu se dostává Marx a Lukacs právě tak jako Adorno a Horkheimer.“ (Reijen 1995: 50). Je patrné, že ačkoli je Habermas často a ne zcela neoprávněně spojován především s marxisticky orientovanou linií sociálně vědního myšlení, jeho vlastní teoretická práce čerpá ze zdrojů daleko rozsáhlejších.

Vedle Habermasových textů (1990, 1991, 2001), z nichž poslední, o který se opírám v souvislosti s diskusí o „normative turn“, vznikl v devadesátých letech (Habermas 2001), je možné si udělat představu o celku Habermasova díla z menší práce Horsterovy (1995), nebo statě J. Stříteckého (1986), k aplikaci Habermasovy koncepce na morální diskurs viz Machalová (1998).

⁴ Foucault sám se považuje spíše za pokračovatele osvícenského projektu, ovšem projektu podrobeného revizi, uplatňující se zejména v rovině osvícenských univerzalistických nároků. Ve své interpretaci Foucaultova přístupu k osvícenství vycházím z pojetí P. Barši (Barša a Fulka 2005).

⁵ R. Aronovi byly věnovány statě M. Petruska, M. Nováka, J. Maršálka a M. Skovajsy v 5. čísle *Sociologického časopisu* v r. 2005, termín „angažovaný pozorovatel“ jsem převzal z názvu Aronovy knihy (Aron 2003), obsahující rozhovory, v nichž objasňuje řadu svých metodologických stanovisek. K „humanistické perspektivě“, která stojí v názvu Bergerova úvodu do sociologie v našich podmínkách zasvěceně psali např. R. Marada (1999, 2004) a P. Mareš (2004).

Problematiku ne/hodnotící vědy si můžeme ilustrovat za pomoci dvou exkursů do soudobých vědeckých debat, které se vztahují na dvě oblasti problémů.

První se vztahuje k úkolům sociálních věd, které lze v nehodnotící verzi vyjádřit tezí, že jejich úkolem je poznávat společnost, nikoliv ji hodnotit. Touto optikou je sociologie viděna jako nástroj či „revolver na prodej“ (Možný), který lze použít k rozličným účelům podle potřeb, hodnot a záměrů uživatele. Proti tomu stojí představa sociologie jako nositelky určitých hodnot. První exkurs představuje debatu o tzv. veřejné sociologii (public sociology), která započala na americkém kontinentu, ale brzy se rozšířila celosvětově v sociologických kruzích. Jedná se o vědeckou debatu, do jaké míry a jakým způsobem může sociální věda vstupovat do veřejného diskursu. Představíme si, jak se k danému tématu před pár lety vyjadřovali sociální vědci z různých kontinentů.

Druhá problémová linie sleduje otázku, zda je hodnotící věda vůbec možná, či zda přímo úměrně s přibývajícím hodnocením skutečnosti nedochází k ústupu vědeckosti zkoumání. Nehodnotící epistemologii odmítající angažovanost sociálních věd vyjadřuje zmiňovaná teze, že z poznání společnosti nikterak neplyne její hodnocení. V protikladu k ní některé soudobé epistemologické názory, jež v tomto textu označuji jako stanoviskové epistemologie, zakládají legitimitu angažované sociální vědy na organickém spojení poznání s určitou pozicí obsahující specifický pohled na svět. Tyto epistemologické názory jsou často úzce spjaty především s feministicky orientovanou sociologií, historicky vycházející z feministického hnutí. Za ilustrativní příklad z českého prostředí v této linii úvah může posloužit proklamace z programu konference Genderové konfrontace III na téma Angažovaná věda, konané na FSS v dubnu 2007: „Po debatách, jež v rámci sociálních věd různými způsoby otevřela kritická teorie a postmoderna, přestala angažovanost být zakázanou třináctou komnatou, ale stala se

naopak neopomenutelným aspektem každé disciplíny, o kterém se diskutuje a který pro výzkumnou praxi představuje stejně zásadní otázky jako metodologický či teoretický rámec.“⁶

Jistě by bylo možné nalézt i řadu dalších příkladů diskusí o normativitě v sociálních vědách, debata o veřejné sociologii však patří k relativně aktuálním a rozsáhlejším, stejně jako feministická sociologie a epistemologie představují současný a živě se rozvíjející směr sociálně vědního výzkumu. Druhý exkurz směřuje do této oblasti Pro nás je feministická sociální věda zajímavá proto, že se jedná o vědní proud zrozený z politického hnutí za emancipaci žen. V tomto druhém exkurzu se zaměříme více do hloubky na epistemologické problémy spojené se základními pojmy metodologie vědy jako je pravda, objektivita, fakticita.

Exkurs č. 1. Debata o veřejné sociologii

Veřejná sociologie podle M. Burawoye

Burawoyova prezidentská přednáška „For Public Sociology“ byla poprvé přednesena jako součást pětidenního výročního setkání Americké sociologické společnosti (American Sociological Association) v San Franciscu, kterého se účastnilo více než 5.500 sociologů nejen z USA, ale i Latinské Ameriky, Středního východu, jižní a východní Asie, Evropy a bývalého Sovětského svazu (srov. Burawoy 2005b).⁷ Konference byla rozčleněna do 570 panelových diskusí a 60 tématických setkání organizovaných do čtyř proudů: Making a Difference – jaký má a může mít sociologie vliv mimoakademický diskurs?; Public versus Private – jak se mění samotná sféra veřejnosti a co z toho plyne pro veřejnou sociologii?;

⁶ Text je dostupný z <http://www.fss.muni.cz/cz/aktuality/aktualita/338>

⁷ Nejednalo se pochopitelně o první Burawoyovo vystoupení, ale spíše završení jedné etapy jeho propagace veřejné sociologie. Diskuse, jejíž atmosféru v zasedací místnosti po Burawoyově projevu popsal stručně Calhoun (2005) byla masivní a dramatická. Místnost nabytá k prasknutí, studenti z univerzity Berkeley s tričky s nápisem „Marx – první veřejný sociolog“ sbírají diskusní dotazy. Zkrátka, veřejná sociologie se stala po americkém způsobu načasovaným hitem, proti kterému se ohradilo jen pár „starších, bílých, mužských a vysoce profesionálních sociologů“. Projekt podle Calhouna vzešel a je posazovaný M. Burawoyem a H. Gansem s důrazem od dob Ch. W. Millse nevidaným. (srov. Calhoun 2005: 355).

Sociology and Its Public – jaké druhy veřejnosti jsou pro sociology dosažitelné a jak?;
Crossing Borders – jak může sociologie oslovit nadnárodní publikum, hnutí a organizace?
Spíše než o jedinou veřejnou sociologii se tedy jednalo o různé veřejné sociologie.

Nyní si ale představme stručně výchozí Burawoyovu představu. Burawoy (2005a) rozlišuje čtyři ideální typy sociologické práce: profesionální, politickou, kritickou a veřejnou sociologii. Co vytváří hlavní distinkce mezi těmito typy produkce sociologického vědění, jsou různé odpovědi na otázky „pro koho?“ a „k čemu?“ je vědění vytvářeno. Profesionální sociologie produkuje a reprodukuje meritorní vědění disciplíny – teoreticko/empirické poznatky o společnosti podle vědeckých norem produkce vědění. Je určená pro kolegy a řídí se odborným osobním zájmem. Politická sociologie spočívá v produkci konkrétních vědomostí na zakázku státu, soukromého sektoru aj. Řídí se normou praktické efektivity řešení problému a je určena klientům pro praktickou intervenci. Kritická sociologie představuje diskusi základních předpokladů sociologické práce, funguje jako svědomí disciplíny s normativními morálními nároky. Je určena kolegům/kritickým intelektuálům v rámci vnitrodisciplinární debaty. Konečně veřejná sociologie svou legitimitu neodvozuje ani z vědeckých norem, pragmatické efektivity nebo morální vize, ale ze společenské relevance problémů, které řeší. Je určena pro rozličná veřejná publika a k podpoře veřejného dialogu. Politická a zakázková sociologie představují instrumentální typ vědění řešícího problémy, kritická a veřejná sociologie jsou v protikladu k tomu vědění reflexivním rozvíjejícím kritickou diskusi. Následující tabulka podává přehled, jaké odlišné normy pravdivosti a legitimacy odpovídají každému ze čtyř typů vědění, pro jaký účel i publikum je produkováno.

<i>instrumentální typ vědění</i>	1 profesionální sociologie	2 zakázková/politická sociologie
<i>kritérium pravdy:</i>	korespondence	pragmatické
<i>legitimita:</i>	vědecké normy	efektivnost
<i>sociologie pro koho?:</i>	kolegové	klienti
<i>sociologie k čemu?:</i>	profesionální zájem	praktická intervence
<i>reflexivní typ vědění</i>	3 kritická sociologie	4 veřejná sociologie
<i>kritérium pravdy:</i>	normativní	konsensus (dialog)
<i>legitimita:</i>	morální vize	relevance
<i>sociologie pro koho?:</i>	kritičtí intelektuálové	různé typy veřejnosti
<i>sociologie k čemu?:</i>	kritická debata o základech vědění	podpora veřejného dialogu

model sociologie podle M. Burawoye

V rámci čtyřdimenzionálního dělení sociologie, v němž každý ze čtyř ideálních typů sociologické práce produkuje vědění k odlišným účelům a pro rozdílná publika, nás zajímá především veřejná sociologie, jež je určena pro potřeby občanského dialogu v rozličných sférách občanské společnosti. Vztahuje se k relevantním veřejným problémům od jejich artikulace, až po návrhy možných řešení. Je to sociologie směřovaná na veřejná fóra nejrozličnějších typů veřejnosti, a proto mimo jiné kultivuje a aplikuje komunikativní vědomosti a dovednosti. Burawoy požaduje její větší institucionální zakotvení ve výuce (specificky zaměřené studijní programy), médiích (specializované časopisy, cílený vstup do masmédií) i výzkumu (zvláštní zaměřenost výzkumu a jeho podpora).

Jednotlivé typy sociologické práce nejsou nebo neměly by být uzavřenými oblastmi. Sociolog může a často také přechází v průběhu své kariéry mezi různými poli, přitom však Burawoy konstatuje silný antagonismus mezi instrumentální a reflexivní sociologií, zejména mezi

převážně profesionálními sociology a těmi, kteří se věnují veřejné sociologii. Profesionální sociologové (samotný termín „profesionální sociologové“, je podle mého názoru nešťastný, protože implikuje falešnou představu, že ostatní sociologie jsou neprofesionální, tj. diletantské) podle něj (alespoň v USA) mají v rukou institucionální převahu, ale disciplína jako celek může profitovat jen z harmonické dělby práce a vzájemné spolupráce. Reflexivní sociologie (kritická a veřejná) představuje důležitou zpětnou vazbu pro instrumentální sociologii (profesionální a politickou), která jim zase na oplátku poskytuje platformu esenciální sociologičnosti jejich analýz a snah. Perspektivou veřejné sociologie i sociologie jako celku je podle Burawoye občanská společnost a obrana sociální. Je to perspektiva, která je přítomná v sociologických analýzách státu, trhu, a jiných procesů a objektů bez rozdílu instrumentálních nebo reflexivních orientací. Kromě výzvy k větší institucionální podpoře veřejné sociologie a jejímu institucionálnímu zakotvení (zejména na univerzitách) byla Burawoyova přednáška také apelem na větší snášenlivost a spolupráci různých sociologií, z níž mohou všechny jen získat.

Diskuse o veřejné sociologii

V reakci na příspěvek M. Burawoye (2005a), obhajujícího možnosti veřejné sociologie, se na stránkách Britského sociologického časopisu (*British Journal of Sociology*) v roce 2005 rozvinula diskuse o úkolech sociologie ve veřejném životě.⁸ I když povaha reakcí byla do jisté

⁸ Protože termín „normative turn“ i impuls k diskusi o veřejné sociologii vzešel z USA, je důvodné se domnívat, že „normative turn“ probíhá silněji v této části světa. Také první větší debaty o veřejné sociologii proběhly na americkém kontinentě: např. v *Social Forces* (2004 82 (4)) s ohlasy i v následujícím roce (např. Light 2005), nebo v *Social Problems* (2004 51 (1)), kde bylo publikováno šest autobiografických případových studií o praktikování veřejné sociologie s Burawoyovým komentářem (Burawoy et al. 2004); internetová encyklopedie Wikipedia uvádí tři sborníky k problematice veřejné sociologie (vesměs amerických autorů), a jistě existuje i bezpočet dalších reflexí a komentářů. Nicméně už tím, že diskuse o veřejné sociologii proběhla na stránkách *Britského sociologického časopisu* s příspěvky z různých koutů světa (*British Journal of Sociology* 2005 56 (2) a 56 (3)) a měla předehru v podobě menší debaty britských sociologů o roli sociologie ve veřejném a politickém životě (*British Journal of Sociology* 2004 55) je zřejmé, že vůle k diskusi o veřejné roli sociologie je i mimo USA. V reakci na Burawoye zazněly hlasy z rozličných koutů sociologického světa: Německo, Austrálie, různá místa USA (New York, Chicago, San Francisco, Washington), Norsko, Kanada, Velká Británie, asijský Singapur.

míry kritická a/nebo skeptická, rozhodně nebyla odmítavá a v podstatě žádný z příspěvatelů (s výjimkou J. A. Halla) se neohradil proti hlavní myšlence Burawoyovy koncepce. Jedna z nejzajímavějších reakcí, podložená empirickým výzkumem, vzešla od německého sociologa Ulricha Becka,⁹ jenž podpořil Burawoyovu hlavní myšlenku, ale shledal řadu praktických překážek: „Sdílejíc jeho (tj. Burawoyova – aut.) ducha nového obnovení sociologického osvícenství rozdělením mezi různé typy veřejných sociologií, nesdílím jeho optimismus, že se sociologie může snadno stát integrální součástí veřejného diskursu a praktik.“ (Beck 2005: 335). Beck přitom vyšel z výzkumu praktického dopadu sociologie, který udělal se svými kolegy, v němž se snažili identifikovat vědecký původ konceptů v textech a dokumentech veřejné politiky (školských reforem, sociální politiky, prevence kriminálního chování, drogové politiky atd.). Řadu sociologických konceptů našli ale překvapivě dokonale očištěných od jejich sociologičnosti. Proces reinterpretace sociologických konceptů, který Beck popisuje, vystihuje princip české hry na “tichou poštu“, kdy závěrečné sdělení předávané šepem řadou hráčů nabylo zcela jiného smyslu a všichni se mu společně zasmějí, jakmile první a poslední v řadě prozradí nahlas sdělovaný obsah.

Problém je podle Becka v tom, že v případě akademické sociologie a veřejného diskursu se jedná o dva rozdílné světy, dva různé typy racionality. Paradoxně lze zmizení sociologičnosti koncepcí považovat za dobrý indikátor úspěšného používání sociologického vědění. Beck ale Burawoyovu koncepci veřejné sociologie nezavrhuje, avšak upozorňuje, že zatím „neexistuje

Konečně, abychom nemarginalizovali naši domácí sociologii, můžeme zmínit, že k problematice role sociologie ve veřejném životě směřovaly i některé příspěvky (Mareš, Kusá - reakce na Burawoye, Janák) v úvodním bloku konference Čím žije česká sociologie? konané v Brně v lednu 2006. V textu se věnujeme pouze diskusi na stránkách britského periodika protože 1. navazuje bezprostředně na konkrétní Burawoyův příspěvek a tím je daná tématická sevřenost a 2. představuje skutečně mezinárodní debatu do níž vstoupila řada renomovaných sociologů atak se jedná z našeho pohledu o dobrý ilustrativní vzorek.

⁹ K textu Burawoyovy přednášky, přetištěném v Britském sociologickém časopise, poznamenal Ulrich Beck, že po mnoho let nebyl tak vzrušený nebo nesouhlasil tak silně s nějakým sociologickým argumentem. Jeho osobním indikátorem pro to je množství komentujících vykřičníků, rozmístěných podél Burawoyova textu (Beck 2005: 335). Kromě nich však rozmístil i otazníky, k nimž se ještě dostaneme.

přímá korespondence mezi veřejnou sociologií a veřejným užíváním sociologie“ (Beck 2005: 337). Proto jedním z Beckových závěrů je, že veřejná sociologie k tomu, aby nebyla příliš deformována jinými typy racionality jejích uživatelů, potřebuje vlastní nástroje: institucionální zakotvení, sebepojetí, vizi, metodologii, hodnotovou orientaci, vlastní hlas, který by byl slyšet v národních a/nebo nadnárodních arénách. Zároveň Beck potvrzuje jeden z Burawoyových předpokladů, že veřejná sociologie (stanovisko a obrana občanské společnosti) je podmínkou všech typů sociologie: rezistence, ignorance a indiference (kupříkladu) úředníků podle Beckových zjištění mizí, když jsou výsledky výzkumů vrženy do médií. Potom začnou být okamžitě nahlíženy jako výsledky či entity s politickými implikacemi, takže tzv. „uživatel“ na ně musí reagovat. Prezentace sociologie a její veřejný hlas vytváří, podporuje a konstruuje její administrativní, praktické a politické užívání, ať už to v důsledku znamená cokoli. Beck sám apeluje na vznik a formulaci „nové kritické teorie“, která by adekvátně reagovala na problémy 21. století, což pro něj znamená především nový kosmopolitní rozhled sociologií, uzavřených nyní do národních hranic „metodologického nacionalismu“, který ignoruje radikální proměnu národních společností v globální síť vzájemně podmíněných mezinárodních nerovností, rizik a globálních vazeb. (Beck 2005: 337–8)

Craig Calhoun (2005), který výslovně podpořil Burawoyovy snahy, jež označil za „důležité“ a vysoce „aktuální“, se zaměřil v intencích Bourdieuho analýz „sociálních polí“ na skutečnost, že dominance profesionální sociologie není až tak otázkou individuální volby a chtění, na které Burawoy ve svém projevu apeloval (např. na sociology, kteří jsou u „moci“ v sociologických institucích, koordinují peníze na vědu a výzkum, řídí sociologické magazíny apod.¹⁰), ale otázkou institucionálních podmínek, kurzů různých typů kapitálu, které jsou

¹⁰ Sám Burawoy se zasloužil o institucionalizaci veřejné sociologie: specializovaný časopis, internetové fórum, kurzy, konference a množství seminářů, včetně masivní konference u příležitosti 99. výročí Americké sociologické asociace v r. 2004.

ustaveny v polích kulturní produkce a které nahrávají dominanci určitému typu sociologie. Zkrátka distribuce (ekonomického) kapitálu v poli vědění má logiku nepodléhající zcela osobním postojům sociologa, skrze kterého kapitál proudí.

Australan John Braithwaite (2005) tematizoval Burawoyovo dělení sociologie do čtyř dimenzí a jejich (ne)spolupráci a vztáhl je k problému celé sociální vědy. Uzavřenost jednotlivých boxů, kterou Burawoy konstatoval a kritizoval, má podle Braithwaitea i kladnou stránku. Radikálnější posun ve vědě nastává sice většinou na „hranicích“ (disciplín, boxů, center), na druhou stranu existence na „hranicích“ je nejistá a často neúspěšná. Braithwaite se opírá o vlastní rozsáhlé zkušenosti z pokusů ustavit interdisciplinární výzkumná prostředí a týmy. Interdisciplinární výzkumná prostředí, ať už v rámci sociologie (např. profesionální + veřejná orientace), nebo celku věd (např. sociologie + biologie + ekonomie), jsou sice možná a bývají výjimečnými a nesmírně podnětnými místy, bohužel ale většinou dlouhodobě nepřetrvávají. Je těžko přežít mimo boxy a v tom jsou boxy, strážící si vlastní hranice a trpící určitými zlořády (např. profesionální sociologie bývá izolovaná a do sebe zahleděná; kritická sklouzává k sektářství; veřejná k populismu a trivializaci; politická upadá do zajetí zákazníka) užitečnými.

S Burawoyovým dělením sociologie polemizoval – i přes celkově souhlasný postoj k intencím jeho projevu – Kanadčan Richard Ericson (2005). Podle něj kritičnost není vlastností jen reflexivních sociologií, ale kritičnost je součástí všech čtyř typů sociologické práce, a Burawoyovy ideální typy nejsou vhodné analytické nástroje. Kritická sociologie je zároveň profesionální a být kritický je v sociologii podstatný prvek profesionalismu. Ericson ukazuje, že sociologie je kritická už odmítnutím konvenčnosti výkladu sociálních jevů; uvádí Giddensův argument reflexivity modernity jako realizaci kritické funkce sociologie; rozkrývá kritický rozměr prací Foucaultových, Giddensových, Taylorových, Keynesových a dalších autorů; rozebírá (s odvolávkou na rozbor I. Hackinga) morální implikace zdánlivě

nehodnotících statistik, tvrdí, že každá sociologie je svým způsobem veřejná. Jeho druhý polemický argument sleduje podobnou linii jako Beck nebo Marada, tvrdíc, že sociologie v různých institucích musí sledovat jejich logiku. „Je rozdíl mezi komunikací na stránkách Britského sociologického časopisu, dvanáctisekundovém šotu v TV zpravodajství, zprávou pro vládu, svědectvím před soudem či u výslechu“ (Ericson 2005: 369). Vždy dochází k „překlada“ a v kontextu popularizační politiky roztažené masmédií ještě víc. „Tlak ke konformitě s kritérii relevance a logikou médií jiných institucí znamená, že je extrémně obtížné následovat Burawoyovo nabádání, že veřejná sociologie nesmí být pouze veřejným statkem, ale i dobrou sociologií“ (Ericson 2005: 370). Tlak na vstup do populárních sfér a masmédií může vést ke ztrátě sociologické autonomie, zbavující sociologii její profesionality, kritičnosti, schopnosti řešit zakázky i veřejného charakteru. Absence v určité veřejné sféře může být ve skutečnosti pozitivní znak, že si sociologie podržuje svou kritickou úlohu. Svou úvahu uzavírá tvrzením, že „sociologie může nejlépe zajišťovat kritickou kapacitu a být veřejným statkem, jestliže primární instituce, skrze niž operuje – tj. univerzita, poskytne jejím praktikujícím vstupní podmínky rozvíjet sociologické vědění. Svobodné intelektuální bádání plodí vědění, které je profesionální, kritické, zakázkové a veřejné, a tak zlepšuje lidské podmínky.“ (Ericson 2005: 372).

Amitai Etzioni (2005) se v podstatě bez výhrad připojil k Burawoyově analýze, ale připojil několik bodů, se kterými se musí veřejný sociolog vyrovnat: akceptování normativní pozice; vstup na politické kolbiště; nutnost rozhodnout se o tom, kam stupňovat svoji angažovanost; nutnost opřít se o speciálně zaměřený sociologický výzkum (vzorem je mu medicína, která není základním výzkumem, ani zakázkovým výzkumem); speciální trénink pro veřejnou sociologii. „Veřejní sociologové nerostou na stromech.“ píše Etzioni (2005: 377) a měli by dostat prostor jak ve výukových programech, tak v sociologických žurnálech.

Zajímavým příspěvkem je zkušenost Diane Vaughan, jejíž etnografický výzkum se dostal do veřejného oběhu bez ztráty sociologičnosti i informační hodnoty. Naopak masmédiá a veřejnost přejala její slovník. Jednalo se o etnografický výzkum řetězu sociálních interakcí pracovníků NASA a její organizační struktury, které předcházely katastrofě Challengeru. Autorka došla ve své monografii *The Challenger Launch Decision* (1996) k závěru, že je pravděpodobné, že se podobné případy budou opakovat. Její předpověď se potvrdila, když došlo k havárii raketoplánu Columbia v roce 2003. Vaughan byla katapultována do centra pozornosti masmédií a v závěru se její veřejná sociologie přeměnila v zakázkovou, když ji NASA, respektive komise pro vyšetřování nehody Columbie, oslovila pro konzultace a pomoc v reorganizaci sociálních struktur umožňujících katastrofické scénáře (srov. Burawoy 2005b: 422). Vaughan ovšem konstatuje výjimečnost toho, že její informace nebyly „přeloženy“ do triviálních frází. K úspěšnému veřejnému působení její sociologie přispěla skutečnost, že etnografický výzkum a vyčerpávající „hustý popis“ je přístupný i laickému vědění. K úspěchu veřejného působení sociologie, která funguje (nyní) spíše neviditelně a neinstitucionalizovaně, by podle ní přispělo její systematické zviditelňování a odměňování.

Problematizaci zájmu veřejnosti o sociologii a problému „překlada“ se věnovaly také příspěvky z Norska (Kalleberg 2005) a Velké Británie (Scott 2005). Spíše o propojení čtyř typů sociologie než o rozdělení v případě Asie, Afriky a Latinské Ameriky referovala S. Quah (2005). Sassen (2005) vedle podpory projektu problematizovala pluralitu typů veřejnosti a Ingelis (2005) zase poukázala, na to, že angažovanost sociologů má větší šanci na úspěch, když se bude vázat na lokální poměry. Úspěšné sociologické kariéry směřují ale opačným směrem. Jsou spíše vyvazujícím mechanismem z lokálních podmínek, protože sociology orientují na centra vědění, často ležící v jiné zemi (kritizuje gravitační moc americké sociologie), soustřeďuje jejich pozornost na problémy zajímavé nikoli pro lokální veřejnost, ale pro sociologické publikum odebírající mezinárodní odborné časopisy. Předpoklad úspěchu

sociologické kariéry není prospěch domácí společnosti, ale publikace v zahraničním prestižním časopise a odborná stáž, pokud možno, co nejdál od domova.

Z diskuse o veřejné sociologii je patrné minimálně to, že angažovaná sociologie prostě existuje, i když se proměnil charakter této angažovanosti (od legislátorů k interpretům). Sociologie může být „pouhý nástroj“ a „revolver na prodej“, ale také nemusí, a nepřestane proto být sociologií a nepromění se v ideologii. V diskusi o veřejné sociologii se proti jejímu projektu odmítavě vyjádřil pouze J. A. Hall (2005), který ve veřejné sociologii nalézal imperialistické tendence a neuskutečnitelné ambice. Diskuse se točila převážně kolem technických otázek „jak na to“ (role univerzit, způsoby vzdělání veřejných sociologů, překrývání čtyř typů sociologické práce, deformace sociologičnosti při vstupu do veřejné arény atd.) než odmítání angažovanosti jako překračování hranice vědy.

Normativní pozice není pro veřejnou sociologii nezbytností, i když k němu veřejná sociologie inklinuje. Příklad analýzy organizační kultury NASA Diany Vaughan je výmluvným dokladem toho, že do veřejného prostoru může úspěšně vstoupit i sociologie neangažovaná a nenormativní. Normativní implikace jsou v tomto případě výhradně záležitostí uživatelů. Normativismus veřejné sociologie není jednoznačně přítomný nebo nepřítomný, nutný nebo nepřipustný. Proto se domnívám, že by bylo vhodné rozlišovat angažovanou a veřejnou sociologii jako dva ne zcela identické pojmy. Veřejná sociologie je pojmem širším, odkazujícím na vstup sociologie do veřejného prostoru mimo hranice vědy. Angažovaná sociologie je sociologií angažovanou za něco nebo někoho (např. marginalizované, národní zájmy apod.).

Projekt veřejné sociologie a jeho diskuse se týká především úkolů a cílů (respektive jednoho z úkolů a cílů) sociologického snažení. Je to debata o vyústění a zakončení sociologického zkoumání. Dříve nebo později nás otázky o cílech přivedou k otázkám o začátcích. Vystávají

před námi otázky legitimacy a zakotvení projektu, jeho možný počátek na elementární bázi epistemologického zkoumání možností angažovaného poznání. Standardní námitka badatelů pracujících s korespondenčním pojetím pravdy spočívá v tom, že aktivismus je legitimní, ale leží za hranicemi vědy. Věda zkoumá a v principu neutrální výsledky je možné užít podle hodnot uživatele rozličným způsobem. Vystává tedy otázka, o jaký typ vědy se jedná. Nebo není vhodné označovat angažovaný výzkum za vědu, ale za občanský aktivismus vědců?

Exkurs č. 2 Feministická sociální věda a stanoviskové epistemologie

Burawoy nebo Etzioni vidí ve veřejné sociologii zvláštní typ sociologického bádání, který má své vlastní požadavky na typ výzkumu i na institucionální zakotvení, publicitu atd., nezabývají se však podrobněji jeho epistemologickým a metodologickým zakotvením. Poměrně podrobnou představu o možném epistemologickém zakotvení veřejné a angažované sociologie v jejich normativní poloze si můžeme učinit z tzv. stanoviskových epistemologií, vycházejících z feministicky orientované sociologie.

Přehlédneme-li neobyčejně pestré a různorodé pole toho, co se v současné době označuje jako sociální věda nebo sociologie, jen těžko bychom hledali jediného jednotícího činitele, ústícího v jednoznačný, nebo alespoň jednoznačně převládající teoretický proud. Feministicky orientovaná sociologie je ale nepochybně jedním ze silných nových proudů sociálně vědního výzkumu, který není jen přechodnou a prchavou módou.

Feministickou sociologii, či odvozená rodová studia (gender studies) lze vzhledem k jejich genezi a původní i částečně přetrvávající alianci se sociálním hnutím feminismu označit za proud angažované sociologie. Původně sociálním hnutím inspirovaný angažovaný výzkumný proud si začal od sedmdesátých let budovat vlastní epistemologickou a metodologickou základnu jednak prostřednictvím kritiky stávajících kritérií vědecké racionality, objektivity a

pravdy (která byla demaskována jako maskulinní), jednak skrze pozitivní budování vlastního teoreticko-metodologického stanoviska (viz např. texty D. Smith 2002 a S. Harding 1987).

Dnes se feministicky orientovaný nebo inspirovaný výzkum silně diferencoval, takže vzhledem k množství autorů a přístupů, ale také pro jeho silnou interdisciplinaritu, není snadné zachytit jeho různorodost. Všechna generalizující tvrzení je proto třeba brát s určitou opatrností. Přesto bych si dovolil tvrdit, nikoli bez opory v literatuře (srov. např. Farkašová 2005a, 2005b, Matonoha 2005, Lorenz-Meyer 2005), že společným jmenovatelem řady koncepcí je přiznání nároku na pravdivost sociálně situovaného vědění.

Angažovaný postoj je pojímán jako zdroj pravdivého poznání právě pro svou angažovanost, perspektivnost, situovanost. Jako by se ke slovu v nových reminiscencích a aktualizovaných souvislostech dostal klasický Mannheimův argument, který feminističtí autoři a autorky s oblibou ignorují, vyhláshující velký obrat ve filosofii vědy, že situovaná perspektiva nám umožňuje vidět charakteristiky z jiných úhlů neviděné. V klasické podobě tohoto argumentu byli např. komunisté schopni jako první odhalit „ideologičnost“ protivníkovy buržoazního světového názoru právě proto, že byli komunisty (srov. Mannheim 1993: 171). V nových kulisách jsou to ženy (nejlépe ještě „černé“ a s lesbickou orientací), které jsou s to odhalit androcentrismus západní kultury včetně vědy s jejím neviditelným, ale o to citelnějším předivem mocenské dominance.

Pro epistemologické názory obhajující legitimitu a pravdivost sociálně situovaného vědění používám v textu pojem stanovisková epistemologie. V rámci současného doširoka rozlitého proudu epistemologické sebereflexe feministicky orientovaného výzkumu jsou klíčovými pojmy „situovanost“ a „pozicionalita“, používané v kritické distanci k tradiční představě tzv. autonomního rozumu, nesituovaného a nezaujatého pozorovatele (Farkašová 2005b: 64–65). Pojem stanovisková epistemologie používaný v tomto textu je odlišný od tzv. „teorie

stanoviska“, jež je ve feministickém diskursu etablovaným označením teorií, které považují určitou marginalizovanou či potlačenou individuální nebo kolektivní sociální pozici za epistemologicky privilegovanou (srov. Lorenz-Meyer 2005). Oproti tomu jiné stanoviskové epistemologie (zejména postmoderně orientované) odmítají epistemologickou privilegovanost jedné situovanosti a zdůrazňují nestabilitu situovanosti, jiné přístupy zase zaměřují pozornost na situovanost koncepce objektivit (Harding 2004). Protože epistemologické úvahy věnované situovanosti a pozicionalitě již dávno překonaly čistě kritickou orientaci na mocenské rodové nerovnosti, označení stanovisková epistemologie zastřešuje i epistemologické názory teorie stanoviska, ale zároveň zahrnuje i další a někdy značně odlišné koncepce situovaného poznání.

V souvislostech našeho tázání je důležité si uvědomit, na co poukázala E. Farkašová, že „stanovisková koncepce se stává bází nejen výzkumných projektů, ale i politických strategií – spojujíc tak dvě sféry, na které se tradičně nahlíželo jako na separované, ba dokonce neslučitelné“ (Farkašová 2005a: 402). Jde o velmi aktuální pokus epistemologicky fundovat politickou aktivitu, nebo alespoň propojit vědu s politikou, pokud vědu spojujeme s objektivním poznáváním a politiku se zájmy, chtěním a mocí.

J. Matonoha (2005: 34–35) shrnuje ve svém textu o feministické epistemologii a kritice vědeckého diskursu základní body, na něž feministický přístup k vědě klade důraz. Jedná se o situovanost vědění, ztrátu privilegované metapozice vědouceho subjektu a sebereflexivitu badatele. Feministický přístup tematizuje propojení vědění a moci a poukazuje na to, že objektivita není vlastnost nezaujatého subjektu, ale v poslední instanci výsledek konsensu interpretativní (vědecké) komunity. Jako kritikové stávajícího vědeckého diskursu usilují feminističtí badatelé o „celkovou proměnu vědeckého paradigmatu, o inkorporování pluralitního spektra jednotlivých, alternativních a vědomě parciálních, situovaných způsobů uvažování a vypovídání o světě kolem nás“ (Matonoha 2005: 35).

Klíčové body stanoviskových epistemologických koncepcí lze v jistém zjednodušení shrnout do čtyř pojmů: dialogická objektivita, sebereflexivní metodologie, situovanost/pozicionalita vědění, tematizace moci.

Dialogické pojetí objektivit obsahuje kritiku ideálu nezájatého pozorovatele a ideálu objektivit jako pohledu odnikud. Objektivita je pojímána jako opozice k subjektivitě. Vědecké vědění má v principu největší šanci na objektivitu díky způsobu jeho produkce, který překračuje subjektivnost individuálního postoje.

Sebereflexivní moment nás vede k zamyšlení nad rozdílným pojetím empirie v různých typech výzkumu. Uvedme čtyři dichotomie: fakt/fikce, fakt/teorie, fakt/hodnota, tvrdá fakta/mentální fakta, na nichž lze ukázat specifičnost debaty přesahující hranice feministického přístupu k obecnější epistemologii sociálních věd.

První dichotomii skutečných fakt v protikladu ke smyšleným fikcím považují za neproblematickou a ve vědě obecně sdílenou. Druhá dichotomie fakt a teorie se dočkala od šedesátých let a od vydání Kuhnova příspěvku k teorii vědy (slovensky Kuhn 1982) jistého zpochybnění. J. Alexander (1987) podává přesvědčivé argumenty pro postpozitivistické tvrzení, že mezi observačními (deskriptivními) a teoretickými větami není jasný rozdíl. Empirická fakta jsou sycena teoretickými předpoklady o tom, co lze považovat za fakt a co ne, k jejichž problematizaci, a tedy i k tzv. vědeckým revolucím, dochází častěji tehdy, začne-li se diskutovat o povaze fakt. Problematizace fakt je častější v případě pozorování a při deskripci tzv. mentálních stavů či mentálních fakt, které v protikladu k intersubjektivně přístupným tvrdým faktům závisejí na osobních dispozicích badatele.

Co se týká třetí dichotomie rozdílu mezi fakty a hodnotami, někteří badatelé hranici mezi nimi v podstatě stírají. Někteří badatelé z tohoto proudu (Rorty 2000, Rorty a Putnam 1997) formulují argumenty, „které mají ukázat, že to, co považujeme za fakty, není dáno předem,

nezávisle na našem pohledu, ale je výsledkem jistého hodnocení skutečnosti. Z tohoto pohledu jsou fakty lidské konstrukty, jejichž pomocí pro sebe strukturujeme objektivní realitu. Je-li tomu tak, pak je spíše obtížné říci, v čem se odlišují od jiných lidských konstruktů, například hodnot (pokud ovšem přijímáme představu, podle níž hodnoty samy jsou lidskými konstrukty).“ (Svoboda, Kolář 1997: 45). Můžeme shrnout, že sebereflexivní metodologie a také znejasnění ostré hranice fakt a hodnot přichází tam, kde pojetí empirie zahrnuje tzv. tvrdá i mentální fakta.

Dnešní epistemologické názory na situovanost vědění představují značně různorodou paletu přístupů. Problémem je často spíše různost terminologická, ale i kdybychom ořezali existující výrazovou nadbytečnost, zůstane nám bohatá škála konceptualizací situovanosti. V rámci feministických epistemologických úvah se situovanost vymezuje minimálně trojím základním způsobem jako situovanost vůči zkoumanému objektu, k jiným subjektům poznání, především ale jako vliv situovanosti samotného poznávajícího subjektu na povahu a průběh poznávání (Farkašová 2005a: 65). V této poslední a pro naši problematiku nejdůležitější rovině situovanosti Farkašová dále rozlišuje rozličné aspekty situovanosti: situovanost bývá tematizována a) jako tělesnost subjektu poznání (především umístění v časoprostorových souřadnicích či v konkrétních místech prostoru – dole, na periferii atp.); b) jako rozlišení vlastní zkušenosti a zprostředkované zkušenosti a její interpretace; c) jako vliv emocí, postojů, zájmů a hodnot coby faktorů konstituujících reprezentace objektů; d) jako „kognitivní styly“ stojící v pozadí reprezentací objektů (zastávaný světónázor, metafyzické, politické či filosofické pohledy na svět); e) či jako vztahy k jiným poznávajícím subjektům (Farkašová 2005a: 65–66).

Jako příklad sebereflexe vlastního stanoviska popisuje Lorenz-Meyer „zkoumání touhy a utváření vědění v eseji Kobeny Mercera“, černého gay kritika a kulturního teoretika, vycházejícího ze své

vlastní reakce na fotografie černošských modelů od R. Mapplethorpa (srov. Lorenz-Meyer 2005: 82–86).

Mimo feministický proud bych zmínil tři badatele, kteří sice vycházejí z rozličných teoretických východisek, ale shodně se ve svých zkoumáních střetávají s hodnotícím rozměrem poznání. Prvním je sociolog P. Bourdieu (2003), druhým fenomenologický sociolog L. Embree (2003) a třetím fenomenologický filosof R. Barbaras (2005).

Bourdieu se otázkou objektivitě poznání získaného z individuální zkušenosti zabýval systematickým způsobem a i podle něj je „sociologické kritice podrobená sociální zkušenost“ nenahraditelným vědeckým zdrojem (Bourdieu 2003: 11). Individuální zkušenost má být podle něj uchopena a popsána neosobními vědeckými nástroji, a tak objektivizovaná. Kromě kritického myšlení, však Bourdieu nabízí konkrétnější metodiku, jejímž cílem je postihnout sociální podmíněnost badatelovy vlastní zkušenosti, z níž čerpá poznání. Děje se tak skrze analýzu civilního i akademického prostředí badatele, respektive pozice, kterou v něm zaujímá, a nutných dispozic, jež z ní vyplývají (např. volba otázky, východiska a principy vysvětlování apod.). Mezi nástroji objektivace sociální zkušenosti Bourdieu vyzdvihuje statistickou analýzu dat jako „jeden z nejbrutálnějších nástrojů objektivismu.“ (Bourdieu 2003: 7) Výsledkem uplatnění objektivizačních nástrojů na sebe sama je dvojí proměna: na jedné straně primární sociální zkušenost pozměňuje vědeckou praxi, protože se stává jejím zdrojem; na straně druhé dochází k reinterpetaci primární zkušenosti. Ani Bourdieu se nevyhnul nutnosti vyrovnat se s praktickou rovinou osobní zkušenosti, spojenou s hodnocením a chtěním. Reinterpetace primární zkušenosti po uplatnění objektivizačních technik vede podle něj k jakémusi „smíření badatele se sebou samým, s jeho sociálními vlastnostmi, jaké přináší osvobozující anamnéza“ a k zaujetí nového postoje k sociálnímu „světu svého původu“ (Bourdieu 2003: 14).

Dalším příkladem sociologické analýzy opřené o praktickou hodnotící aktivitu ve fenomenologické variaci představuje L. Embree (2003). Embree se pokouší fenomenologickou analýzou vlastního sociálně podmíněného chtění a hodnocení rozkrýt strukturu přirozeného světa jako světa kulturního a postihnout ve své koncepci „základní kultury“ takové jevy jako společenské třídy apod., na které je tradiční fenomenologie podle jejích kritiků nedostačující. Embreeho pokus naplňuje klasický fenomenologický pojem intence praktickými konotacemi.

Ve filosofické variantě je tento princip, v němž se hodnocení stává epistemologickým atributem poznávací aktivity, ztělesněn v pojmu „nitrosvětské touhy“ v koncepci soudobého předního francouzského fenomenologa R. Barbarase. „Touha“ je podle Barbarase základní pudový epistemologický pohyb a na rozdíl od potřeby je v principu neuspokojitelná a předem nevymezená. „Touha a tázání, nezávisle na přeryvu mezi prostorovým a spirituálním, jsou jedním a tímž pohybem.“ (Barbaras 2005: 181) Proto, uzavírá Barbaras svou úvahu, není mezi filosofií (teorií, tázáním) a životem (praxí, hodnocením, chtěním) alternativa, ale jde o dvojjediný proces.

Shrnutí základních pojmů

Uvedené exkurzy ukazují, že problém hodnotových soudů ve vědě je obsáhlým a netriviálním tématem metodologie vědy, které má řadu odstínů i nejednoznačných řešení. Má svoji rovinu epistemologickou přesahující k základním otázkám metodologie vědy: co jsou to fakta, pravda, objektivita apod., tj. rovinu, která se dotýká těch nejobecnějších základů budování vědeckého poznání. To nám ilustroval exkurz k feministickým stanoviskovým epistemologiím, jejichž argumenty ohledně situovanosti vědění jsme doplnili o stručné představení koncepcí i z dalších oblastí sociálních věd a filosofie. Problém hodnotových soudů ve vědě má vedle roviny úvah o základech vědeckého vědění svou rovinu debaty o

účelu a smyslu tohoto vědění, pro koho a k čemu může být toto vědění určeno. Přehled debaty o veřejné sociologii ukázal, jaká různá publika přicházejí do úvahy, a upozornil na některé problémy spojené s převodem vědeckých poznatků do veřejného diskursu a veřejné správy.

Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty

Co je to stanovisková epistemologie?

Jaké čtyři typy sociologické produkce a pro jaké typy publika vymezuje M. Burawoy ve svém projektu veřejné sociologie?

Korespondenční úkoly

Vypracujte anotaci textu uvedeného v seznamu doporučené literatury. Forma odevzdání (osobně, e-mailem, přes e-learning) bude upřesněna.

Seznam doporučené literatury

Fajkus, B. 2005. *Filosofie a metodologie vědy*. Praha: Academia. kap. „Věda, hodnoty a etické zásady.“ s 301 – 313.

6. Jazyk přirozený a jazyk vědecký. Fakta a data, subjektivita a objektivita, význam

Cíle kapitoly

Věda je defionovaná především svým věděním, které je fixované v jazyce. Kapitola se věnuje specifikám vědeckého jazyka ve vztahu k jazyku každodenního života.

Klíčová slova

vědecký jazyk, přirozený jazyk

Obsah kapitoly

vědecké vědění a laická zkušenost

přirozený jazyk a jazyk vědy

empirický sociologický výzkum jako překladačství

problém operacionalizace

Vědecké vědění a laická zkušenost

V první kapitole jsme se zmínili o prolínání sociálních a sociologických problémů. Sociální vědce stejně jako laiky zajímá problém nezaměstnanosti, sociálních nerovností ve společnosti, podle čeho se řídí výběr životních partnera, ve kterých sociálních skupinách a proč se rodí méně dětí než v jiných, jak je tomu s rozvodovostí, co s imigranty, jak řešit chudobu, co přinese efekt tzv. stárnutí společnosti a spousta dalších otázek. Uvedené příklady nám ukazují na plynulost přechodu mezi sociálními a sociologickými, resp. sociálně vědními problémy a indikují určitý obecnější charakter sociálních věd. Tímto specifikem sociálních věd je, že přináší poznatky o světě, který všichni známe. Sociologie vynáší soudy o dění, na které máme všichni už nějaký názor: např. ne/přizpůsobivost etnických menšin, rozvodovost, ne/rovný přístup ke vzdělání, ne/rovné odměňování mužů a žen za práci atd. Proto je jednou ze základních perspektiv, vůči které se sociologie vymezuje, perspektiva laického každodenního vědění, které někdy označujeme jako tzv. vědění zdravého rozumu. Tím nemá být řečeno, že by vědecký rozum byl nezdravý, ale to, že laické každodenní vědění má charakter tvrzení typu „to je přece jasné“ nebo „to dá zdravý rozum“ apod. Důvodem je, že při praktické orientaci ve

světě se nemůžeme nad každou sociální situací rozsáhle zamýšlet a zvažovat ji v rozličných kontextech. V praktickém životě musíme jednat, řešit své každodenní problémy. Vědění a argumenty, které máme při tom „po ruce“ neproblematizujeme, jednoduše je používáme. Polský sociolog Zygmunt Bauman vymezuje několik dimenzí, v nichž se sociologické vědění zásadně liší od každodenního vědění, ačkoli se vztahuje na ty samé jevy. Jeho postřehy o sociologii lze generalizovat na sociální vědy obecně. Vedle té základní zásady, že pro sociologii a sociální vědy obecně platí pravidla vědeckého dokazování, tj. požadavek, aby byl každý objev či nový poznatek bylo možné veřejně přezkoumat, pojmenovává Bauman další subtilnější charakteristiky. Sociologie (sociální věda) se snaží překročit horizont zkušenosti každodenního životního světa. Snaží se rozšířit perspektivu, kterou nabízí individuálně žitý svět. A to jednak kvantitativně tím, že sbírá více faktů a místo jednotlivostí zkoumá statistiku; a jednak kvalitativně tím, že se snaží překročit individuální zkušenost a praktické zájmy směrem k historii společenského celku a jeho struktuře. Snaží se odhalit v individuálním životě nějaké obecnější struktury. S tím souvisí další specifikum sociálních věd, jež Bauman nazývá „oddůvěřování důvěrného“. Míní tím právě schopnost podívat se na důvěrně známé události z úhlu, který odhaluje nové souvislosti, jež zůstávají v rutíně každodennosti utajené. Tak např. umožní vidět individuální pracovní úspěch či neúspěch nikoli (pouze) jako výsledek individuálních schopností a pílě, ale jako určitou strukturální dispozici jisté sociální pozice dané sociálním původem člověka, který se na této pozici ocitnul. Snaží odhalit strukturální příčiny volby určitého životního partnera, rozhodnutí o uzavření či neuzavření sňatku, přání mít nebo nemít určitý počet dětí apod.

Přirozený jazyk a jazyk vědy

Totéž, co platí o prolínání sociálních a sociologických problémů, se týká prolínání laických a vědeckých pojmů, tj. laického (neboli přirozeného) a vědeckého jazyka. Pojmy jako společnost, sociální třída, globalizace, sociální nerovnost, sociální rizika a spousta dalších fungují v běžném jazyce i jazyce sociálních věd. Je potřebné se ptát zda a popřípadě v čem spočívá rozdíl mezi přirozeným jazykem každodennosti a vědeckým jazykem odborníků. Jak víme z první kapitoly, věda je definovaná především věděním, informací, která je jejím

hlavním obsahem, smyslem a cílem vědeckého snažení. Základním nástrojem vědeckého vědění je vědecký pojem. Snahou vědeckého jazyka je snaha o maximální možnou přesnost.

Samotná přesnost je přitom dvojího typu. Jeden typ přesnosti je spjatý s teoretickým výzkumem a je jím přesné ohraničení významu jazykového výrazu vzhledem k ostatním jazykovým výrazům téhož jazyka při zachování jemných myslitelných odstínů zkoumané problematiky. Mezi základní požadavky patří citlivost jednotlivých pojmů k myslitelným dimenzím promyšlené problematiky, dále koherence a bezrospornost soustavy pojmů dané teorie, případně kontrolovaná ambivalence či víceznačnost pojmů dané teorie. K požadavkům na přesný vědecký jazyk patří také senzitivita k zamlčeným předpokladům (axiomům) pojmů, které jsou společné pro celou teorii, jíž jsou pojmy součástí. Jde o přesnost, kterou lze přirovnat k matematické přesnosti. Pojmy matematiky (čísla, sčítání, odmocňování apod.) lze také velmi úspěšně aplikovat na reálné procesy, přesnost matematiky (a jejích pojmů) je však na empirické realitě poměrně nezávislá.

Jiný typ jazykové přesnosti vědeckého jazyka je přesnost plynoucí ze vztahu k empirické, tj. smyslově vnímatelné realitě. Přesnost vědeckého jazyka je v tomto druhém případě vymezena jako vysoká adekvátnost k mimojazykové realitě. U všech nebo minimálně u většiny (teoretických) konceptů – jako je např. nerovnost, šikana na školách či v armádě, sociální determinismus partnerské volby, migrace, nacionalismus či etnicita - narazíme velmi brzy na problém, jak daný jev vlastně (empiricky) měřit. Jak měřit např. velikost sociální nerovnosti? Všichni nějakým způsobem sociální nerovnosti vnímáme, o jejich příčinách máme více nebo méně vágní představy. Nikdo ale neviděl sociální nerovnost, kterou by bylo možné měřit podobným způsobem jako nerovnost podlahy. Jak zjistit existenci šikany, ke které se jen málokdo otevřeně přizná? Co je to nacionalismus a hlavně jak je možné zjistit jeho intenzitu? Je to vůbec měřitelné? Kde leží hranice etnických skupin? Kolik může žít Romů na severní Moravě? Jsou to ti, kteří se přihlásí ve sčítání lidu?

Co když se ve sčítání lidu přihlásí k Romské národnosti zrzavý a pihatý právník, mluvící spisovnou češtinou? Kdo rozhodne, jestli je někdo Rom a jiný už ne? Lze to určit objektivně? A jak?

Tyto a podobné otázky se vynořují vždy, když se snažíme převést teoretické koncepty do empirické výzkumné praxe. V první třetině 20. století se kolem tohoto obecného problému točil zájem nejen sociologů (sociologů spíše až později), ale i filosofů, logiků a teoretiků vědy. Na počátku minulého století se zformoval velmi vlivný myšlenkový proud, který se nazývá analytická filosofie. Její protagonisté v kritické reakci na dosavadní způsob filosofování se zaměřili na samotný problém kladení filosofických a obecně vědeckých otázek. Tito filosofové (např. Russel, Wittgenstein, Carnap ad.) začali „především úzkostlivě dbát na to, aby se dříve, než se začne odpovídat na nějakou otázku, bezpodmínečně prozkoumalo, zda tato otázka dává dobrý smysl, zda je zřejmé, že slova, která jsou v ní obsažená, mají jasný význam, a zda je jasné, jak by vůbec mohla vypadat přijatelná odpověď na takovou otázku. Oporu hledali v moderní vědě a především v moderní logice, která, jak se jim zdálo, mohla pomoci oddělit smysluplné od nesmyslného. Analytičtí filosofové razili názor, že pokoušet se nějak vypořádat s problémy, které nelze jasně formulovat, znamená dělat nejenom něco marného, ale především vyvolávat zhoubnou iluzi obsahu tam, kde žádný není.“ (Peregrin, 1999: 14).

Jedna větev těchto snah vyrostla na přechodnou dobu ve snahy vyloučit z empirické vědy výroky, které nelze převést na věty založené na empirickém pozorování. Do jazyka vědy patří podle badatelů této periody jenom ty výroky, které lze empiricky ověřit. Patří sem pouze ty koncepty, které lze opsat v jazyce pozorovacích vět, tj. které lze převést na systém operací, kterými je lze empiricky zachytit v realitě. Tyto úvahy lze dnes považovat za částečně překonané. Respektive neúspěch výše uvedených snah dovedených do důsledků ukázal na to, že nelze budovat striktně empirickou vědu bez neempirických předpokladů. Jedním z trvalých výsledků diskutovaných snah je detailní pozornost, kterou dnes badatelé věnují problematickému přechodu od teorie (konceptu) k empirii (faktu).

V sociálním výzkumu je tento problém tematizován pojmem operacionalizace. Operacionalizace znamená překlad z teoretického jazyka do jazyka operací, kterými můžeme teoretický koncept zachytit v realitě. Operační definice je popis těchto operací. Např. operační definicí kyselosti v chemii může být zbarvení lakmusového papírku po navlhčení

zkoumanou kapalinou. Operační definicí příslušnosti k určité třídě může být jistý typ pracovní smlouvy, určitá výše příjmu a specifické volební chování. Operační definice sociologa může znít: osoba, která získala vysokoškolský titul v oboru sociologie, publikovala minimálně dvě statě v hlavním oborovém časopise a sama se za sociologa považuje. Kdo nesplňuje jedno ze tří uvedených pozorovatelných kritérií, není podle uvedené operační definice sociologem. Možná cítíte, že uvedená kritéria nemusí vždy zcela vystihovat sociologičnost určitého vědce. Co badatel, který vystudoval ekonomii, statistiku a historii, pracuje v Sociologickém ústavu Akademie věd, je autorem několika desítek statí v renomovaných sociologických časopisech a sám se za sociologa považuje? Podle uvedené operační definice by však sociologem nebyl.

Operacionalizovat určitou teorii nebo koncept znamená přeložit ji do jazyka operací, kterými jej budeme měřit v realitě. Je známo, že existují lepší a horší překlady. Výše uvedená problematická operační definice sociologa ukazuje asi nepřilíživý překlad. Jak poukázal M. Petrusek (1993:76–78), z určitého pohledu se můžeme na sociologický výzkum dívat jako na proces mnohonásobného překladu:

kvantitativní sociologický výzkum můžeme vnímat jako překlad

z

přirozeného jazyka komunikace se zadavatelem

do

teoretického jazyka sociologie jako vědy

z něj do

teoretického jazyka hypotéz

z něj do

jazyka operačních procedur

z něj do

přirozeného jazyka komunikace s respondentem

z něj do

matematicko-statisticky kondenzované informace (korelačních tabulek, diagramů, matice dat, grafů atd.)

z něj do
teoretického sociologického jazyka interpretujícího data
z něj do
přirozeného jazyka výzkumné zprávy

V průběhu výzkumu dochází nutně k několikanásobnému překladu, což ovšem nemůže zůstat bez vlivu na ontologickou povahu výsledné informace.

Zpracováno podle: Petrusek, 1993:77

V tuto chvíli nechme stranou proměny, které prodělává překládaná informace. Na uvedeném přehledu mnohonásobného překladu v rámci sociologického výzkumu si můžeme uvědomit, že některé překlady jsou asi poměrně jednoduché (třeba jako překlad z češtiny do slovenštiny). Jiné jsou složitější (třeba jako překlad do polštiny) a jiné vyžadují velmi zkušeného překladatele, téměř jako překlad do čínštiny. Mezi ty složitější a přitom zásadní patří překlady mezi jazykem teorie a jazykem empirického výzkumu.

Metafora jazykového překladu je pro problém operacionalizace velmi vhodná. Stejně jako u jazykového překladu nejsou ani u operacionalizace vybudována žádná jasná formální pravidla. P. F. Lazarsfeld, jeden ze zakladatelů kvantitativní sociologie v užším slova smyslu v období před druhou světovou válkou, popisuje obecné schéma operacionalizace jako sled čtyř fází: na začátku je 1. intuitivní představa, kterou 2. konkretizujeme, 3. stanovíme empirické indikátory a končíme 4. sumací těchto indikátorů do škál a indexů (Petrusek, 1993: 104–107).

Různorodost možných teoretických perspektiv, stejně jako různorodost výzkumných otázek, si vyžaduje často jedinečná řešení. Stejně jako v běžném jazyce se liší překlady beletrie, poezie a literatury vědecké. Pro některé problémy a teoretické pojmy jsou v sociologickém výzkumu zaužívané určité osvědčené překlady. Například pro pocit životní dezorientace, který má svůj sociální projev v určitém hodnotovém chaosu, se v sociologii používá pojem anomie. Pro měření tohoto konceptu se vžil tzv. Sroleho index anomie, podle jeho tvůrce Lea Sroleho. Třídní analýza, která vychází z tradice teoretiků sociálních nerovností a moci Maxe Webera a Karla Marxe, využívá v empirickém výzkumu tzv. EGP škálu. V obou případech jde

o speciální baterie otázek, které používají výzkumníci v dané problematice pro účely svých výzkumů. I kdyby šlo vytvořit ještě lepší operační definice zkoumaných jevů, univerzální použití jednoho měřicího nástroje (stejně formulace otázek) umožňuje provádět mezinárodní srovnání. To je nezanedbatelný přínos standardizace.

Shrnutí základních pojmů

Sociálně vědní výzkum a laická zkušenost jsou nerozlučnými partnery. Vědecký zájem vyvěrá z žité každodennosti a přináší nový (vědecký) náhled na laickou zkušenost. Laické interpretace sociálního dění někdy potvrzuje, většinou prohlubuje a místy vyvrací. Také jazyk vědy vychází z jazyka každodennosti. Oproti přirozenému jazyku však vědecký jazyk, ztělesněný ve vědeckých pojmech a soustavách pojmů (teoriích) systematicky usiluje o co největší přesnost. Přesnost vědeckého jazyka je dvojího druhu: jednak jde o vnitřní vlastnost relativně nezávislou na smyslově vnímatelné realitě, jednak se odvíjí od adekvátnosti jazykových výrazů vzhledem k empirické realitě. Nejvíce je tento most od jazyka ke smyslově vnímatelnému světu v sociálněvědní metodologii propracován v problematice tzv. operacionalismu.

Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty

Jaké jsou čtyři základní kroky operacionalizace podle Lazarsfelda?

Co to znamená, když empirický sociologický výzkum označíme za překladatelství?

Jaký je vztah laického a vědeckého vědění?

Korespondenční úkoly

Vypracujte anotaci textu uvedeného v seznamu doporučené literatury. Forma odevzdání (osobně, e-mailem, přes e-learning) bude upřesněna.

Seznam doporučené literatury

Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum, s. 70 – 90.

7. Paradigma jako způsob náhledu na skutečnost

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je seznámit s problémem vázanosti získávání poznatků vázaných k určitým paradigmatickým východiskům.

Klíčová slova

paradigma, vědecká revoluce, krize, T. S. Kuhn, historie vědy

Obsah kapitoly

- Paradigma jako způsob náhledu na skutečnost

Paradigma jako způsob náhledu na skutečnost

Pojem paradigma, který se v současné době stal ve filosofii i společenských vědách frekventovaným pojmem, je spojen se jménem T. S. Kuhna a jeho prací *Struktura vědeckých revolucí* (1997).¹¹ Jeho práce zdůrazňuje skutečnost, že to nemusí být jen hodnoty a ideologie, co se nějakým způsobem promítá do našich tvrzení o realitě, ale že i přírodním vědám jsou vlastní určitá základní východiska, která utvářejí naše nazírání na skutečnost.

Jeho práce je zaměřena na historii vědy, sám je původním vzděláním fyzik, i když později absolvoval vzdělání i ve společenských vědách. Pojem paradigma je ve zmíněné práci definován na několika místech (odlišným způsobem) a pochopení všech souvislostí významu tohoto pojmu (který označuje model nebo schéma) není jednoduché. Každopádně pojem paradigma klade důraz na to, jak je pravda utvářena v rámci vědeckého společenství a Kuhn

¹¹ I když tento pojem se objevuje ve společenských vědách již před publikováním této práce.

nesdílí představu vědeckého poznání jako „fotografie skutečnosti“, která se postupně (kumulativně) zpřesňuje.

Paradigma představuje obecně sdílené (sdílené společností vědců) vědecké výsledky, které představují model problémů i model jejich řešení. Vytyčuje tedy, jaké legitimní problémy, kterými se společnost vědců bude zabývat a stejně tak legitimní způsoby, jimiž se tento problém bude řešit. Paradigma určuje vědeckou činnost daného společství, která obsahuje zákony, teorii, praxi i instrumentaci, představuje přijímané příklady aktuální vědecké praxe. Z paradigmatu vychází koherentní tradice vědeckého výzkumu.

Dané pojetí filosofie vědy nestanovuje, jaká musí být kritéria vědy, aby mohla být brána jako věda, ale tím že odkazuje ke společnosti vědců, zdůrazňuje sociologickou stránku problému. Zjednodušeně řečeno, věda je to, za co vědu považují vědci v daném oboru. Paradigma obsahuje dle Kuhna víru, hodnoty a techniky, které dané vědecké společnosti sdílí. Abychom však pochopili Kuhnovu teorii (a nezastávali stanovisko, že vědou může být cokoliv), je potřeba se zastavit u dalších pojmů v Kuhnově teorii klíčových: normální věda a vědecká revoluce.

„Normální věda představuje výzkum, který je založen na jednom, či několika výsledcích vědy, jež určité vědecké společnosti jistým způsobem uznává po určitou dobu jako to, co poskytuje základ pro její praxi.“ (Kuhn, 1997: 23) Normální věda se vyznačuje konsensem daného společství vědců, který vyvěrá z přijímaného paradigmatu.

Kuhn uvádí příklad vědeckých prací: např. Aristotelovu *Fyziku* nebo Newtonovu *Principiu* a *Optiku*, která pro následující generace vědců implicitně vymezila problémy a metody vědeckého výzkumu. Kuhn užívá pojmy jako ptolemaivská nebo koperníkovská astronomie, či aristotelská nebo newtonovská dynamika pro označení konkrétních paradigmat. Paradigmata představují základ přípravy studenta (adepta) určitého vědeckého oboru.

Na počátku vědeckého oboru dle Kuhna stojí soupeření několika proudů, které je nahrazeno přijetím sdíleného paradigmatu, které představuje nové a přísnější vymezení oboru. Bez teoretického ukotvení je bádání dle jeho soudu nahodilé až chaotické. Paradigma umožňuje zacílení vědeckého výzkumu na malou oblast jevů, které jsou zkoumány do velké hloubky. Pro ty, jež stojí mimo vědeckou komunitu daného oboru, se jedná o velmi esoterické problémy. Přijetí paradigmatu a soustředěný výzkum vědecké komunity umožňuje zkoumat vědcům problémy, jež by si bez důvěry v paradigma stěží mohli představit. Paradigma umožňuje tedy část přírody zkoumat tak podrobně a do hloubky, jak bez důvěry v paradigma nebylo možné.

Z druhé strany Kuhn přirovnává zkoumání přírody v souladu s určitým paradigmatem k pokusu vtěsnat přírodu do předem vytvořené a poměrně nepružné krabice (kterou představuje paradigma). Jevy, které do této „krabice“ nelze vtěsnat jsou často opomíjeny. Úsilí vědců dle Kuhna obsahuje tři třídy problémů: určení význačných faktů, srovnání faktů s teorií a artikulaci teorie.

Přijetí paradigmatu a ustavení normální vědy vede k vysoké kumulaci poznání, dochází k rozšiřování pole poznání vědy a přesnosti tohoto poznání. Činností normální vědy je však vystavena tzv. anomáliím a v určité fázi vývoje vědci k nim přesouvají svoji pozornost. Činnost vycházející z přijímaného paradigmatu přestává být schopná zodpovědět problémy, kterými se vědci zabývají. Existující pravidla vědy a výzkumu začínají selhávat při řešení hádanek, před které je věda postavena. Paradigma začíná opakovaně selhávat při řešení nějaké důležité hádanky dané vědy a dochází ke krizi, která vyvolává potřebu nového paradigmatu.

Předchozí paradigma je nahrazeno paradigmatem novým, z něhož se utváří nová tradice normální vědy, které je odpovědí na krizi. Představuje vystavení oboru na nových základech, mění mnohé jak z teorií tak metod a aplikací. Kuhn hovoří o vědecké revoluci, která znamená změnu pohledu na svět. Kuhn užívá metaforu přenesení na jinou planetu, zdůrazňuje tím, že

paradigma neznamena jen změnu myšlení, ale i změnu vnímání skutečnosti. To, že vědci svět, kterým se zabývají ve svém bádání, vidí odlišným způsobem.

V rámci paradigmatu dochází ke kumulativnímu pokroku a paradigma je účinný nástroj prohlubování poznatků. K pokroku poznání však dochází i v rámci paradigmatických revolucí, tento pokrok je však diskontinuitní. Změna paradigmatu představuje kvalitativní změnu. Nové paradigma musí dokázat, že řeší některé nevyřešené problémy vědy, při kterých předchozí paradigma selhává, vedle toho ale musí zachovat velkou část schopností řešit problémy, které dokázaly řešit předcházející paradigmatata. Příklad paradigmatické revoluce může představovat změnu pohledu na svět, který přinesla kvantová fyzika.

Paradigma určuje naši zkušenost i naše myšlení a dle Kuhna neexistuje nic takového, jako nezávislé vnímání předmětu empirického bádání ani v přírodních vědách (a Kuhn toto dokládá různými příklady, například odlišnostmi toho jak vnímali kývající se těleso aristotelici a Galileo Galilei). Jak je tomu ale s mnohem méně exaktními sociálními vědami?

Sociální vědy se na rozdíl od přírodních věd nevyznačují konsensem o paradigmatu, ale hovoří se o nich jako o multiparadigmatických vědách. O rozdílech v metodologickém paradigmatu kvalitativním a kvantitativním budeme dále pojednávat. Dle Kuhna je izolace vědeckého společenství (která sebou nese esoteričnost problémů které řeší pro zbytek společnosti) a jejího bádání od zbytku společenského života důležitá pro pokrok tohoto poznání. Kuhn ve své práci uvádí, že tím se liší od mnoha vědců ve společenských vědách, kteří musí při volbě svých výzkumných problémů brát ohledy na společenský kontext.

V další kapitole se budeme zabývat srovnáním kvalitativního kvantitativního výzkumného přístupu, jakožto příkladu dvou rozdílných metodologických paradigmat sociálních věd.

Shrnutí základních pojmů

Paradigma představuje obecně sdílené (sdílené společenstvím vědcům) vědecké výsledky v rámci určitého vědeckého oboru. Stanovuje legitimní problémy dané vědy i legitimní způsoby jak dané problémy řešit. Je spojen s prací T. S. Kuhna, který se zabýval historií přírodních věd. Normální věda v jeho pojetí se vyznačuje konsensem daného společenství vědců, který vyvěrá z přijímaného paradigmatu.

Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty

Co označuje tzv. Kopernikánský obrat?

Korespondenční úkoly

Vypracujte anotaci textu uvedeného v seznamu doporučené literatury. Forma odevzdání (osobně, e-mailem, přes e-learning) bude upřesněna.

Seznam doporučené literatury

Fajkus, B. 2005. *Filosofie a metodologie vědy*. Praha: Academia. kap. 2.IV „Historická a holistická koncepce vývoje vědy T. S. Kuhna“, s. 118 – 140.

8. Hypotézy ve vědě

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je uvést do dílčí problematiky vědeckého jazyka, který představují vědecké hypotézy a jejich místo v sociálněvědním výzkumu.

Klíčová slova

hypotézy

Obsah kapitoly

Hypotéza

typy hypotéz

pracovní hypotézy

chyby při formulaci hypotéz

Termín hypotézy je klíčový po pochopení logiky kvantitativního výzkumu. Hypotéza vždy reaguje na výzkumnou otázku. Výzkumná otázka předpokládá jednu, nebo více alternativních (konkurujících) hypotetických odpovědí založených na studiu odborné literatury, nebo na výsledcích předcházejícího výzkumu v minulosti, nebo v jiném státu, regionu, nebo subkultuře. V každém případě hypotéza znamená stav, který přepokládáme jako výsledek výzkumu.

Teoretické východisko – teoretická hypotéza, neboli vymezení předmětu výzkumu popisuje problém, který se snažíme vyřešit během výzkumu. Obvykle nejde jen o strohé vyjádření faktu, ale o širší komentář ke stavu zkoumaného problému. Naopak pracovní hypotézy již obsahují optimalizovaná a informačně redukováná tvrzení o rozpracovaných východiscích. S pracovními hypotézami se dále pracuje v procesu tzv. operacionalizace, ke které se dostaneme později.

Pracovní hypotézy dělíme na:

- *deskriptivní* – obvykle jde o popis stavu, či situace,
- *kauzální* – tvrzení o tom, jak jeden jev ovlivňuje jev druhý,

- *explanační* (vysvětlující) – tvrzení o vztahu - asociaci, kdy dva jevy spolu souvisí, ale na rozdíl od kauzálního vztahu nevíme, co je příčina a co je následek,

- *prediktivní* – teze o tom, co nastane

Naprosto jiným typem hypotézy je tzv. statistická hypotéza, která vychází z předpokladu, že nemůžeme potvrdit platnost hypotézy o tom, že ve vybraném souboru zjištěný vztah skutečně platí v základní populaci. Jinými slovy, možnost zobecnění závisí na odmítnutí tzv. nulové hypotézy, která je negací našeho předpokladu o zobecnitelnosti.

Pokud náš test vyjde takzvaně statisticky významný, pak zamítáme nulovou hypotézu a předpokládáme existenci zjištěného vztahu na základní populaci.

Nejčastější chyby při formulaci hypotéz (Chráška, Kočvarová, 2014)

- Formulované hypotézy nevyjadřují vztah mezi proměnnými, to znamená, že nevypovídají o rozdílech, vztazích nebo následcích. Příklady nesprávných formulací: „žáci na prvním stupni základní školy mají rádi matematiku“, „chlapci mají většinou rádi fyziku“, „městske školy jsou dobře vybaveny výpočetní technikou“. V uvedených příkladech jsou sice vztahy implicitně naznačeny, ale k jednoznačnému pochopení obsahu hypotézy to nestačí.
- Hypotézy někdy nemívají formu oznamovací věty. Někdy jsou vyjádřeny pomocí složitých souvětí, z nichž žádné jednoznačné tvrzení nevyplývá.
- Často se objevují neurčité formulace typu „jev A někdy vyvolává jev B.“ Také při interpretaci výsledků ověřování se někdy vyskytují nejednoznačné formulace typu „hypotéza byla částečně potvrzena“ apod. Hypotézy musí být formulovány vždy zcela jednoznačně a také výsledek ověřování musí být zcela jednoznačný (hypotézu buď přijmeme, nebo odmítneme).
- Jestliže formulujeme hypotézy výzkumu, potom v této fázi hovoříme vždy o tzv. věcných hypotézách, nikoli o hypotézách statistických (podrobněji viz kap. 3). Tzv. statistické hypotézy

(nulová, alternativní) se v projektu výzkumu i při popisu realizace výzkumu zmiňují a formulují až v souvislosti s jejich statistickým ověřováním.

Příklady nevhodně definovaných hypotéz

Nevhodná formulace	Nedostatky ve formulaci	Upravená formulace
Pracovníci s delší dobou praxe mají skeptický názor na inovace.	Hypotéza musí jasně vyjadřovat vztah mezi dvěma proměnnými.	Pracovníci s delší dobou praxe mají skeptičtější názor na inovace než pracovníci s kratší dobou praxe.
Tráví městské děti u počítače více volného času než děti na vesnici?	Hypotéza není vyjádřena oznamovací větou.	Městské děti tráví u počítače více volného času než děti na vesnici.
Aprobovaní učitelé dosahují lepších výsledků než neaprobovaní učitelé.	V hypotéze se snažíme vyvarovat obecným hodnotícím soudům. Proměnné by měly být co nejpřesněji specifikovány.	Aprobované učitele žáci hodnotí lépe než učitele neaprobované.
Chlapci dosahují ve sportu lepších výsledků než dívky.	Není specifikována proměnná „výsledky ve sportu“.	Chlapci dosahují v běhu lepších výsledků než dívky.
Motivace ke studiu na vysoké škole je u studentů gymnázií statisticky významně vyšší než u studentů jiných typů středních škol.	V hypotéze je nevhodně použito konstruktu „statisticky významně“ vyšší. Tento konstrukt se při formulaci věcných hypotéz nepoužívá.	Motivace ke studiu na vysoké škole je u studentů gymnázia vyšší než u studentů jiných typů středních škol.
Předpokládáme, že mezi motivací ke studiu a studijními výsledky je pozitivní vztah.	Hypotézu formulujeme jako tvrzení podložené teorií, nikoli jako váhavý předpoklad.	Mezi motivací ke studiu a studijními výsledky je pozitivní vztah.
Třídní učitelé někdy komunikují s rodiči žáků častěji než ostatní učitelé.	Hypotéza obsahuje neurčitou formulaci (někdy, občas, částečně).	Třídní učitelé komunikují s rodiči žáků častěji než ostatní učitelé.

Zdroj: Chráska, Kočvarová, 2014

Shrnutí základních pojmů

Hypotéza je důležitým nástrojem empirického výzkumu. Má charakter tvrzení o předpokládaných vztazích v realitě. Používá se především v kvantitativní výzkumné strategii, ale její spojení s kvalitativním výzkumem není nesmyslné. Hypotézy mohou být různých úrovní obecnosti, většinou se pracuje na té nejkonkrétnější úrovni se souborem tzv. pracovních hypotéz. Výsledkem empirického výzkumu založeného na hypotézách je buď přijetí nebo odmítnutí hypotéz/y.

Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty

Co jsou to pracovní hypotézy?

Jaké jsou nejčastější chyby při formulaci hypotéz?

Korespondenční úkoly

Navrhněte hypotézu vztahující se k (reálnému nebo možnému) tématu vaší diplomové práce a zdůvodněte ji formou jednoho odstavce a pokud možno i s využitím odborné literatury.

9. Ověřování teorie a model empirické vědy. Verifikace a falzifikace

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je představit dva základní způsoby ověřování určité teorie, a to v rovině teoretického výzkumu a v rovině empirického výzkumu.

Klíčová slova

teorie, empirie, model empirické vědy

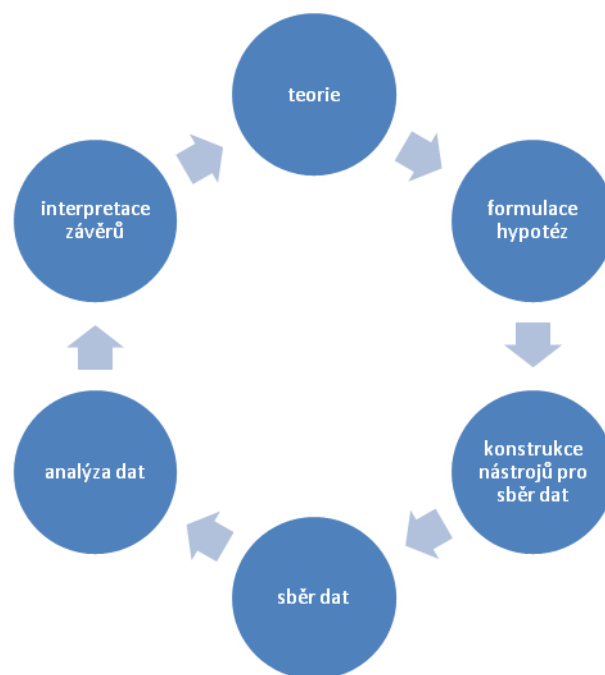
Obsah kapitoly

teoretický a empirický způsob ověřování teorie

Není jeden závazný způsob, jak dělat sociálněvědní výzkum. Existuje řada typologií výzkumné aktivity. Držme se členění výzkumu na teoretický a empirický. K teoretickému výzkumu potřebujeme pouze knihovnu, psací potřeby a schopnost myslet. Prototypem takového typu výzkumu, na kterém si můžeme podstatu teoretického výzkumu představit, je matematika. Matematika nepracuje s reálnými objekty, ale s objekty ideálními. Číslo nelze zvážit, číslo si lze představit. Sčítání, násobení, odmocniny a další matematické operace nejsou smyslově vnímatelné procesy, ale jsou to procesy myšlení. V sociálních vědách představují takový typ výzkumu např. promyšlení obecné sociologické teorie (co je společnost, jednání, aktér, jak probíhá sociální proces ve své nejobecnější rovině, apod.) nebo rozbor koncepcí a teorií jiných sociologů, např. za účelem zjištění, jaké jsou jejich společné a rozdílné prvky. Můžeme zjišťovat, jaké vlastnosti jsou všem teoriím společné (a tak pravděpodobně nutné) a které pouze nahodilé. Ověřování teorie v rovině spekulací nemá příliš formalizovatelná pravidla kromě požadavku intersubjektivnosti. Ověřování obecné sociologické teorie spočívá ve vystavení teorie vědecké diskusi, ve které její účastníci kriticky vyhodnocují teze, argumenty a kladou protiargumenty. Teorie, která projde úspěšně tímto „ohněm“ kritiky může být považována za platnou do doby, než bude vylepšena nebo nahrazena novou teorií.

Naproti tomu empirický výzkum zkoumá smyslově vnímatelné objekty. Samozřejmě i tento typ výzkumu vždy pracuje s určitou literaturou a teoriemi. V podstatě každý výzkum ve vědě je do jisté míry teoretický. Nicméně některý je *vylučně* teoretický a druhý *nejen* teoretický. Příkladů empirického výzkumu v sociálních vědách byste sami vymysleli jistě celou řadu: výzkum veřejného mínění, studium míry sociální koheze ve školních třídách, měření postojů, analýza sňatkového chování atd. I když způsobů, jak dělat empirický výzkum, je celá řada, (téměř) všechny empirické výzkumy sledují shodnou obecnou logiku, kterou ukazuje následující graf.

GRAF 1. MODEL EMPIRICKÉ VĚDY

Každý výzkum začíná více nebo méně vágní představou o předmětu, který chceme zkoumat. Tuto představu je třeba si nejprve zpřesnit získáním maximálního možného (a efektivního) přehledu o tom, co bylo v dané oblasti již vybadáno. Na základě teoretických poznatků potom výzkumník navrhne vlastní představu toho, jak vztahy v realitě fungují. Zejména v kvantitativním výzkumu si tento model formuluje v podobě hypotéz, tj. tvrzení, která mají podobu oznamovacích vět, jež popisují předpokládané vztahy v sociální realitě. V souvislosti se sňatkovým chováním mohou vypadat hypotézy třeba takto:

Věková homogamie roste a souvisí se sňatkovým věkem mužů a žen.

Věkově netradiční sňatky přibývají a souvisejí se sňatkovým věkem mužů a žen.

Věkově tradiční a netradiční heterogamie se mění v čase a souvisí se sňatkovým věkem mužů a žen.¹²

Následně se tento model snaží otestovat pomocí sesbíraných empirických údajů. K tomuto účelu musí zkonstruovat určité nástroje pro sběr empirických dat (např. dotazník, záznamové archy a školení pozorovatelů apod.). Poté může následovat etapa sběru dat. Sesbíraná data (dotazníky, záznamy o pozorování, strukturované rozhovory, záznamy o analyzovaných dokumentech atp.) se dále analyzují, často pomocí speciálního softwaru na statistickou analýzu. Na základě analýzy dat výzkumník formuluje své závěry a interpretuje je v souvislosti s výchozím modelem a existujícím teoretickým poznáním. Jeho závěry se v podobě výzkumné zprávy, článku v odborném časopise nebo vědecké monografie stávají součástí teoretického vědění, z něhož mohou vycházet budoucí výzkumníci při svých vlastních výzkumech.

¹² Příklady hypotéz jsou převzaty z výzkumu T. Katrňáka (2008). Homogamie znamená výběr partnera ze stejné skupiny, věková homogamie tedy znamená výběr stejně starého partnera. Heterogamie značí pravý opak, tj. výběr partnera z jiné skupiny.

Shrnutí základních pojmů

Vědecká teorie jako zobecnění vědeckých poznatků o určité části reality musí být založena na důkazech, tj. ověřena. Ve vědě můžeme rozlišit dva základní přístupy tohoto ověřování: v tzv. teoretickém výzkumu je jím kritická diskuse argumentů, v empirickém výzkumu je jím posloupnost kroků kterými se od výchozí teorie dostáváme přes sběr smyslově vnímatelných dat k ověření, rozšíření, revizi nebo vyvrácení výchozí teorie.

Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty

Nakreslete model empirické vědy.

Jak vypadá ověřování teorie v případě tzv. teoretického výzkumu?

Korespondenční úkoly

Vyjádrete pomocí cyklického modelu uvedeného v této kapitole tvorbu své bakalářské práce. Naznačte šipkami, které fáze se překrývaly.

Seznam doporučené literatury

Fajkus, B. 2005. *Filosofie a metodologie vědy*. Praha: Academia. kap. 2.II, s. 81 – 98.

10. Kvantitativní výzkumná strategie

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je seznámit s odlišností kvantitativního a kvalitativního přístupu v empirickém sociálně-vědním výzkumu. Cílem je zároveň uvést studenty do filosofických východisek daných přístupů.

Klíčová slova

kvantitativní přístup, pozitivismus, konstruktivismus, zakotvená teorie

Obsah kapitoly

- Kvantitativní přístup
- redukce informace v kvantitativním výzkumu
- výběr vzorku
- typy zkreslení
- problém měření
- místo dotazníku v empirickém výzkumu

Kvantitativní přístup

Cílem této kapitoly je vysvětlit studentům jaká témata jsou důležitá pro kvantitativní metody zkoumání tak, aby byla aplikovatelná v běžné studentské práci na FVP SLU. Prvotním, co si studenti musí uvědomit je to, že kvalitativní metody se zaměřují a měřitelný obsah. Požadavek měření maximálně přesných ukazatelů znamená nevyhnutelné zjednodušení reality, ale zároveň umožňuje poznat vztahy mezi proměnnými. Nikoli vztahy mezi lidmi. Lidé se z kvantitativní metodologie ztrácí, zajímají nás pouze jejich vlastnosti, postoje a hodnoty.

Pomocí těchto informací, které zjistíme pomocí poměrně přísných metod, rozuměj postupů, usuzujeme o vztazích mezi proměnnými. Jako příklad proměnných a vztahů bychom mohli uvést otázku, zda víra v Boha ovlivňuje míru konzumu. Je zřejmé, že pokud nás zajímá vztah mezi dvěma jevy, pak nás méně zajímá jednotlivec a jeho prožitek, či zkušenost.

Toto je důležité právě pro pochopení trendů a tendencí ve společnosti. Tento trend má tu výhodu, že je lehce znázornitelný číslem, či grafem. Stačí letný pohled a každý ví, zda číslo je velké, nebo malé. Na rozdíl o toho, kvalitativně orientovaný výzkum se pokouší o hlubší vhled do zkušenosti člověka. Výzkumníka obvykle zajímají vlastní individuální důvody. Popis této reality vyžaduje větší prostor a zkušenost výzkumníka, aby se vyvaroval vlastních soudů, nebo naopak je řízeně zapojil. Bez aspirace na zobecnění, domnívám se, že tato jasnou a jednoznačnou kvantitativních metod je hlavní předností.

Ačkoli se tvrdí, že kvantitativní výzkum nemůže nic nového objevit, protože pouze na k tomuto účelu sebraných datech testuje teorie, není tomu tak. Výzkumník naopak data a jejich strukturu zkoumá a snaží se objevit nové souvislosti a poznatky, na které by nepřišel. Zmiňuji to zde proto, že existuje celá řada volně dostupných dat, která lze na vlastní výzkum použít. Skoro se domnívám, že to je optimální cesta pro studentské práce: bez nákladných sond a sběru dat můžete objevit řadu zajímavostí.

Ale nyní, po tomto širším úvodu, pojďme se podívat na jednotlivé informace více do hloubky.

Výzkum

Velkou nevýhodou sociálně vědního výzkumu je, že pracuje velice dynamickým prostředím. Snad každý vědec a analytik má toho po co nejpřesnějším zachycení svého oboru. Proč to tak je? Protože získaná data slouží k poznání historie a přítomnosti, někdy – ne zřídka – se informace použije k odhadu budoucnosti. Na začátku máme data, která jsme posbírali. S daty pracujeme, třídíme je, vizualizujeme je. V této chvíli se z toho stávají informace. Jakmile informace začneme využívat pro praxi, k dosažení našich cílů, již se jedná o znalosti. Toto mějte vždy na paměti. Cokoli děláte, musíte vždy si uvědomit důvody, proč to děláte. Tato znalost vám umožní pochopit důvody a zorientovat se v předepsaných postupech, či přístupech. Přístupy se nazývají paradigma.

V sociologii, či obecně ve společenských vědách neexistují sjednocující hledisko pohledu na společnost. Naopak obecné teorie jsou často protichůdné. Lze tvrdit, že výsledky bádání přírodních věd jsou významně přesnější – exaktnější. Ono je to zřejmé, očekávání přesnosti a opakovatelnosti je jednoznačně přísnější u konstruktérů výtahů, či badatelů ve farmaceutickém průmyslu. Omyl konstruktéra může znamenat smrt. Kdežto omyl sociologa způsobí nemilé, nezamýšlené důsledky, ale obvykle nemá fatální důsledky.

Přesto usilujeme o jednoznačné poznání. Chceme vědět, jaký sociální program je lepší z hlediska plánovaných cílů zaměstnanosti - dle měřitelných ukazatelů. Chceme vědět kolikrát vyšší šance na nalezení zaměstnaní u účastníka programu je ve srovnání s tím jedincem, který se ničeho neúčastnil. Vždyť všichni chtějí vědět jak moc či mále efektivně jsou vynakládány finanční prostředky. A tomu nám prostý dojem, či volné zhodnocení zkušenosti stačit nebude. Tím však nechci říci, že by tato informace neměla smysl. Naopak dokresluje celkovou smysluplnost opatření. Má doplňující význam. Jak je zřejmé, mluvíme o tzv. **objektivní paradigma**: znamená to orientaci na makrostruktury (společenské třídy, vrstvy, pohlaví), role a normy určuje společnost jednotlivci, to vyplývá z jejich zařazení do těchto struktur, které působí v rámci relativně uzavřeného systému.

Až si budeme určovat předmět výzkumu, musíme si vždy určit cíle, jakého chceme dosáhnout. Vyvarovat bychom se měli **dvou chybám**. Předmět výzkumu určen příliš široce, což nám zabraňuje dosáhnout výsledků. Naopak, opačný problém nastává, pokud je předmět výzkumu stanoven příliš úzce. V tomto případě se dotýkáme tzv. triviality, tedy zkoumání předmětu, který za to nestojí.

Výběrový soubor a populace výzkumu

Ačkoli pomocí dotazníkové metody můžeme pozorovat informace o velkém počtu lidí, obvykle se neptáme u všech lidí (s výjimkou Sčítání lidu, domů a bytů, nebo voleb, kdy se naopak musí vyjádřit všichni členové populace). V takovém případě bychom realizovali tzv. vyčerpávající empirické šetření a soubor všech lidí, které zkoumáme, nazýváme populací výzkumu. Na to obvykle nemáme ani čas, ani finanční prostředky.

V sociálně vědním výzkumu definujeme výzkumný soubor, který nám poskytuje dostatečně významné ujištění o základní populaci, ke které se vztahuje. Zpravidla provádíme výběr části lidí z celé výzkumné populace. Naše šetření je potom výběrové a je prováděno na výběrovém souboru. Provádět výběry je výhodné z několika důvodů. Za prvé tento postup urychluje výzkumnou práci a činí ji méně nákladnou. Sběr dat na menším vzorku lidí může být proveden důkladněji.

Reprezentativnost a velikost výběru

Základní problém výběrového šetření je zachování reprezentativnosti zjištění pro celou populaci. Jde tedy to, že struktura výběrového souboru musí dostatečně reprezentativně opisovat známé znalosti základní populace. Reprezentativnost není zabezpečena primárně velikostí souboru, ale plánováním a způsobem výběru.

Základní soubor (nebo populace) - soubor, který se skládá z přesně definovaných jednotek (definice prvky jsou samozřejmě velmi odlišné, a jejich rozmanitost závisí na cílech výzkumu - tj. pokud zkoumáme chování vysokoškolských studentů, nebudeme zkoumat obyvatele domovů důchodců). Základní populace (soubor) je přesně definován požadavky dané společné charakteristiky, tj. té, která je nezbytná pro náš výzkum. Dá se říci, že základní soubor je výběr prvků, jejichž vlastnosti, hodnoty či postoje chceme vědět. Nebo jednodušeji, základní soubor je soubor jednotek, u kterých jsme přesvědčeni, že jsou jako závěry platné. Stěžejní otázkou je najít metodu, která dosáhne, že se výsledky pozorování získané na vzorku budou, co nejvíce podobné těm, které by výzkumník získal v celé populaci (u nekonečného počtu pokusů).

Vzorek (nebo vzorek) - skupina jednotek, které skutečně vybrány ze základní populace. Struktura vzorku musí napodobit složení populace tak přesně, jak je to možné. S tím, že s rostoucí velikostí vzorku se rozdíl mezi strukturou populace a vzorkem se snižuje.

Způsob výběru rozlišujeme podle toho, zda je založen na pravděpodobnostním výběru nebo nepravděpodobnostním výběru. Přičemž při vzorkování na základě pravděpodobnosti je charakteristická reprezentativnost průzkumu kvantitativního výzkumu. Naopak, nepravděpodobnostní způsoby se používají zejména v kvalitativním výzkumu.

Reprezentativní výběry zahrnují tzv. náhodný, stratifikovaný náhodný výběr a záměrný kvótní výběr. Náhodný výběr souboru ze zkoumané populace je založen na informacích, které známe o základní populaci. Tato informace je například obsažena v telefonním seznamu, seznamu voličů, seznamu obcí. Základním požadavkem je podpořit reprezentativnost výběrového souboru tak, že každý jedinec populace má stejnou šanci se stát členem výběrového souboru. Když náhodnost výběru je dána podmínkou, že všichni jednotky musí mít stejnou pravděpodobnost, jak se dostat do vzorku, musíme nutně znát seznam jednotek populace.

Stratifikovaný náhodný výběr je varianta předchozího postupu. Postup vypadá tak, že výběr probíhá v několika krocích. Například nejprve náhodně vybereme obce, v druhém kole náhodně vybereme lokality. Pak náhodně vybereme obyvatele. Výhodou je, že je splněna základní podmínka, že všichni měli stejnou šanci se do výběru dostat a zároveň, že nemusíme shánět seznam všech obyvatel, ale pouze těch obyvatel, kteří bydlí ve vybraných městech a lokalitách.

Záměrný kvótní výběr je charakterizován jako kvazireprezentativní. Její reprezentativnost nevyplývá ze stejného pravděpodobnost výběru jednotek, ale přesné a cílevědomého výběru lidí. Základním principem je zachování stejné struktury vlastností celého obyvatelstva. Taková volba předpokládá, že známe distribuci hodnot vybraných vlastností v celé populaci. Volba vlastností pro transformaci je závislá na charakteru výzkumných otázek. To může být věk, pohlaví, vzdělání, rodinný stav. Slabinou metody je to, že ne vždy můžeme znát celé rozložení hodnot obyvatelstva u proměnných, které nás zajímají, a dále skutečnost, že reprezentativnost se uplatňuje pouze v menším počtu kontrolovaných vlastností.

Naopak, pokud nemáme seznam prvků populace a máme cíl "udělat" kvantitativní výzkum, mluvíme o tzv. nahodilém výběru, který je typickým způsobem výběru respondent pro diplomové a bakalářské práce. Není důležité, kdo odpovídá, ale je důležité mít dotazník vyplněný. Výzkumný soubor má podobu ankety. Za hlavní problém lze považovat to, že nejsme schopni stanovit, co je základní populace. S velkou pravděpodobností to budou lidé, kteří jsou v nějakém místě v určitém čase. V tomto případě je téměř nemožné cokoli z výběrového souboru usuzovat bez ohledu na jeho velikost.

Redukce informace:

System je definován jako soubor proměnných, propojených mnoha vztahy. Naším nejlepším úsilím je systém uzavřít, abychom jej mohli popsat. Špatně se totiž vysvětluje chování systému, který není informačně uzavřený, tj. je ovlivňován vnějšími vlivy bez vědomí výzkumníka. Neúplně popsaný systém však vede ke zkreslení (angl. bias).

Pro pochopení limitů kvantitativního výzkumu je nutné mít jednotlivá zkreslení na paměti a s řízeným způsobem usilovat o jejich eliminaci.

Zkreslení designu výzkumu

Konstrukce zkreslení designu vzniká, pokud výzkumník nebere v úvahu vlastní vnitřní zaujatost pro danou tematiku. Tato zaujatost ovlivňuje výzkumy tak, že již zvažování dáváme do výzkumu vlastní představy a očekávání ohledně výsledků. Ačkoli některé zaujatosti jsou nevyhnutelné a výzkumník musí ukázat, že chápe souvislosti, musí být jeho největším úsilím snaha o zmírnění vlivu.

Zkreslení při výběru zkoumaného vzorku

K tomuto zkreslení dochází, když se do procesu výběru vzorků ve skutečnosti dostane vliv vlastní zaujatosti respondentů pro studii. Existují dva typy zkreslení: buď jsou založené na tom, že jsou ve výběrovém souboru nad míru zastoupeni někteří respondenti, nebo naopak jsou opomenuti jiní.

Výběrový soubor je vybrán podle toho, jak jsou respondenti dostupní a ochotní se účastnit výzkumu. Tento typ zkreslení je často výsledkem pohodlí, kde, například, dobrovolníci jsou jedinou skupinou k dispozici a to bez ohledu na demografické požadavky rozsahu populace.

V důsledku toho jsou určité skupiny vynechány z výběrového souboru. Příkladem může být to, že etnické menšiny jsou vyloučeny, nebo naopak, tak etnické menšiny jsou až příliš zastoupeny. Například studie na srdeční onemocnění, které zkoumá pouze bílé muže, obecně dobrovolníky, nelze být použita na celou populaci, která zahrnuje ženy a příslušníky etnických skupin.

Ačkoli je toto problematické, tento typ zkreslení je často nevyhnutelný. Hlavní kontrolou je sledování struktury základní populace a výběrového souboru. Dále existuje řada technik, které je třeba aplikovat při ověřování zkreslení zejména v experimentálním výzkumu.

Zkreslení během výzkumu

Tento typ zkreslení výsledků spočívá v tom, že respondenti nejsou schopni, nebo ochotni prostudovat otázky. Buď se ptáme na něco, co není dostatečně známé a respondenti nevědí co odpovědět, nebo se ptáme ve chvíli, která pro dotazování není příhodná. Pokud například máte rozsáhlý dotazník a ptáte se zaměstnanců během polední pauzy, je zřejmé, že zaměstnanci budou mít motivaci dotazník rychle vyplnit bez ohledu na kvalitu odpovědí. Podobně tomu bývá tehdy, pokud jsou respondenti odpovídat nuceně.

Zkreslení během měření

Zkreslení během měření vyplývá z chyby během sběru dat a procesu měření. Při kvantitativním experiment by vadná stupnice přístroje způsobila zkreslení a znehodnotila celý experiment. U kvalitativního výzkumu je prostor pro zkreslení širší a mnohem jemnější. Výzkumníci si musí být neustále vědomi problémů.

Respondenti jsou často velmi málo ochotni vyjádřit společensky nepřijatelnou odpověď ze strachu, že budou souzeni. Například, respondent se můžou snažit, aby se zabránilo projevení homofobních či rasisticky motivů v rozhovoru.

Tazatelské zkreslení

To je jedna z nejvýznamnějších výzkumnických zkreslení, které se stalo v mnoha kvantitativních výzkumech a experimentech. Tazatel může podvědomě dávat informace, které názor respondenta manipulují. Ať již jde o řeč těla, nebo tón hlasu, který jemně ovlivňuje respondentu poskytovat odpovědi vychýlené směrem k tazatelovým vlastním názorům, předsudkům a hodnotám.

Zkreslení dané nedostatečnou analýzou problému

Zde jsou dvě základní situace, které zkreslují naše výsledky. Každopádně se vyskytují vždy a nejde se jim vyhnout.

Chybějící střední člen/jev po situace, kdy nám vyjde vztah mezi jevem A a jevem B, ale přitom mezi jevem A a jevem B není vzat v potaz jev C, který vztah zprostředkovává a který může vztah mezi A a B ve výsledku oslabovat, nebo naopak posilovat.

Dvojitá příčina je popis situace, kdy jev A je ovlivněn více faktory, ale my z důvodu výzkumných omezení zkoumáme jen tento vztah. Může opět nadhodnocovat, nebo oslabovat. V zásadě však neexistuje jediný sociální jev, který by měl pouze jednu příčinu.

Operacionalizace a měření

Máme-li hypotézu, je potřeba věnovat plné úsilí překladu teoretické jazyka vědy do přirozeného jazyka komunikace s respondentem. Cílem tohoto cvičení je vytvoření otázek, které jsou validní (tj. měří, to, co mají měřit, tj. různí respondenti se stejnou hodnotou postoje odpoví stejným způsobem). Validita znamená věcnou a obsahovou správnost našeho měření. V odborné literatuře můžeme najít několik technik na kontrolu validity (Disman 1993).

Hlavním rysem reliabilního měření je spolehlivost (tj. respondent v čase při opakovaném měření odpoví konzistentním způsobem, pokud se nezměnily stimuly – stav zkoumaného jevu). Výsledkem operacionální definice je tak jednoznačná otázka a měřitelná škála.

Pokud stanovíme ve výzkumu hypotézu, kdy vyslovujeme předpoklad o vztahu dvou proměnných, musíme pro obě proměnné mít operační definici (definovat, jak je budeme měřit). I pokud hypotézu nemáme a zvolili jsme deskriptivní výzkum, musíme mít pro naše výzkumné otázky operační definice. Problému stanovit operační definici se nevyhneme ani v případě, že náš výzkumný problém primárně nevychází z teorie, ale problémů praxe či představy zadavatele. Mnoho studentů v závěrečných pracích dělá chybu, když po definování výzkumného problému již začnou vymýšlet dotazník, aniž mají jasně stanovené výzkumné otázky a k nim vztažené operační definice.

Zkuste si položit otázku kde všude a pro jaké účely se dnes setkáme s dotazováním. Obrátil se na Vás někdy tazatel marketingového telefonického průzkumu? Nebo jste někdy vyplňovali dotazník, jak jste spokojeni s úrovní hotelových služeb či chutí kávy? Abychom se pustili do rozsáhlejšího dotazování v širší populaci, je nutné mít zformulovaný smysluplný a zajímavý výzkumný problém, který má potenciál obohatit teorii nebo praxi.

Dotazník

Dotazník je nejrozšířenější technika získávání dat. Ze všech technik je určitě nejméně časově náročné. Zároveň je možné snadno a relativně levně zasáhnout velké množství velmi vzdálených lokalit, kde žijí testovaní respondenti. Velkou předností dotazníku je jeho snadná administrace a jednoduché zpracování. Pro respondenta je velkou výhodou značná anonymita.

Dotazník se však má své nevýhody. Zejména umožňuje neplnit všechny otázky, případně nevyplnit dotazník vůbec. Nízká návratnost značně omezuje pravidlo požadavku reprezentativnosti. Z tohoto důvodu je nutné usilovat o maximální možnou návratnost. K tomuto cíli vede několik cest.

- 1) Rozdáváme dotazníky v uzavřených koncentrovaných prostorách (vhodné pro studenty, vojáky a zaměstnance)
- 2) Pokud zasíláme dotazníku poštou, přiložíme orazítkované vratné obálky, aby respondent nemusel platit za odeslání zpět dotazníku,
- 3) Měli bychom zajistit slušnou kvalitu papíru,
- 4) Dotazník by neměl být příliš dlouhý (maximálně může obsahovat 30 – 50 a doba na jeho vyplnění by neměla přesáhnout 20 minut),
- 5) Pokud nám to okolnosti dovolí, můžeme nabízet odměnu za kompletně vyplněný dotazník,
- 5) Po určité době (cca 14 dní) můžeme poslat upomínku na respondenty.

Předpoklady “správného” výzkumu dle Miroslava Dismana:

Níže následuje přehled základních požadavků, jejichž naplnění je podmínkou výzkumu:

- správná konstrukce otázky – nutnost správně jí porozumět
- je zkoumaná osoba ochotna odpovědět? Zná odpověď?
- dostatečný rozsah nabídnutých kategorií odpovědí + výběr chybné kategorie
- eliminace otevřených otázek (pokud dotazovaný odpoví např. “jiné”, měla by být kolonka na přesnější doplnění) – lepší jsou uzavřené otázky (tzn. odpověď ANO-NE)
- eliminace dvouhlavňových otázek (chodíte často do kina a do divadla?) – jedno ano, jedno ne

- efekt záhlaví – zkoumaný má povědomí o instituci, která výzkum provádí, podle toho odpovídá
- není otázka sugestivní? Nepříjemná? Není odpovědí respondent ohrožen?
- je dobré umístit kontrolní otázky
- haló efekt – předchozí otázky ovlivní ty následující

Shrnutí základních pojmů

Kvantitativní výzkumná strategie sleduje deduktivní výzkumnou logiku a lze ji většinou charakterizovat jako testování hypotéz. Redukuje realitu na kvantifikovatelné proměnné a jejich vztahy. Největší výhodou tohoto přístupu je možnost podat matematické důkazy, největší slabinou je míra redukce informace. Dotazník není jedinou, ale zdaleka nejrozšířenější technikou sběru dat při kvantitativně designovaného výzkumu.

Samostudium / úkoly / kontrolní otázky pro studenty

Co je to reprezentativnost?

Co je to populace?

Co je to vzorek?

Co je to proměnná?

Korespondenční úkoly

Vypracujte anotaci textu B. Fajkuse, uvedeného v seznamu doporučené literatury. Forma odevzdání (osobně, e-mailem, přes e-learning) bude upřesněna.

Seznam doporučené literatury

Disman, M. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Slon.

Fajkus, B. 2005. *Filosofie a metodologie vědy*. Praha: Academia. kap. 2.1, 59-80.

11. Kvalitativní výzkumná strategie

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je přiblížit studentům principy kvalitativního výzkumného přístupu k empirickému výzkumu.

Klíčová slova

kvalitativní přístup, konstruktivismus, zakotvená teorie,

Obsah kapitoly

kvalitativní výzkumný přístup

pozitivismus

konstruktivismus a zakotvená teorie

kódování

Kvalitativní výzkumný přístup

Kvalitativní výzkum oproti výzkumu kvantitativnímu obvykle směřuje k induktivní tvorbě poznatků, k tvorbě nových teorií, konceptů. Není založen na kvantifikaci jevů, ale na konceptuálním uchopení empirického materiálu. Hovoříme obvykle o kódování dat, vytváříme slovní popis jevu, který je založen na postižení významu dat.¹³

Kvalitativní výzkum vychází z několika zdrojů. Je jím filosofická tradice hermeneutiky a fenomenologie a také vliv etnologie, symbolického interakcionismu a pragmatismu. Přestože kvantitativním výzkum a kvalitativní mohou být chápány jako komplementární a v některých výzkumech dochází ke kombinaci kvalitativních a kvantitativních metod a technik, utváření kvalitativní metodologie bylo také ovlivněno vymezováním se vůči metodologii kvantitativní. Uvedme si něco z kritiky kvantitativního výzkumu a s ním spojeného pozitivismu.

¹³ Nejrozsáhlejší přehledovou publikaci ke kvalitativnímu výzkumu v českém prostředí představuje práce J. Hendla (4. vyd. Hendl 2016), z novějších přehledových publikací z renomovaných nakladatelství lze doporučit Bailey 2018, Creswell, Poth 2018.

Pozitivismus provází tyto výchozí předpoklady:

1. Vědecký zákon, z přírodních věd je převzata zásada, že základním cílem je identifikace univerzálních zákonů
2. Požadavek omezit se na empirickou zkušenost, smyslové vnímání,
3. Pouze věda a přírodovědné pojetí reprezentuje platnou formu vědění (vědecké zkoumání je založeno na stejných metodologických principech).

Kritika tohoto přístupu je založena na těchto předpokladech:

1. Neexistuje pozorování nezávislé na teorii, lze tedy testovat teorii, pokud jsou všechny naše pozorování prostoupena teorií?
2. Jsou pozorování hodnotově nezávislá?
3. Zaměřenost pouze na pozorovatelné jevy pomíjí podstatné skutečnosti.
4. Konzistence světa v čase, platí v přírodních vědách, společenský svět vykazuje nesmírnou variabilitu.

Historie kvalitativním metod výzkum má svůj počátek v etnografii. Od 19. Století se projevuje ethos vědeckých metod v etnografii, B. Malinowsku položil v době první světové války základy moderního etnografického paradigmatu. V sociologii Chicagská sociologická škola v meziválečném období, projevovala zájem o lidi z okraje společnosti, rozvíjela kvalitativní metody výzkumu. Po druhé světové válce snaha roste snaha dát kvalitativnímu výzkumu metodicky propracovanější podobu. Přesto na rozdíl od kvantitativního výzkumného přístupu panuje menší konsensus o metodologických přístupech kvalitativního výzkumu a můžeme identifikovat několik rozdílných přístupů ke kvalitativnímu výzkumu. Patří mezi ně například zakotvená teorie, případová studie, etnografický výzkum či biografický výzkum

Rysy kvalitativního výzkumu jsou tyto:

- Delší a intenzivní kontakt s terénem, nebo situací jedince, či skupiny jedinců.
- Snaha o integrovaný pohled na předmět studie, na kontext, implicitní i explicitní pravidla.
- Relativně málo standardizované metody sběru dat, hlavním instrumentem je výzkumník sám. Data: přepisy rozhovorů, audio, video nahrávky, terénní poznámky, dokumenty, osobní korespondence...
- Izolování určitých témat a projevů, co nejdéle jsou ale ponechávány v kontextu ostatních dat.
- Zájem o to jak lidé interpretují svět, každodennost, jak v ní jednají, proč tak jednají.
- Vytváří podrobný popis, konstruuje obraz, vytváří příběh.

Zatímco v kvantitativním výzkumu bývá nejčastější užitou technikou dotazník, v kvalitativním výzkumu to je rozhovor, nebo terénní pozorování. Pro seznámení s kvalitativním výzkumem se blíže seznámíme se zakotvenou teorií. Zakotvená teorie je teorie induktivně odvozená ze zkoumání jevu, který reprezentuje. Provází ji systematické shromažďování údajů, kdy analýza a teorie se vzájemně doplňují. Při studiu zkoumané oblasti necháváme, ať se vynoří to, co je v oblasti významné. Cílem je vytvoření teorie, která věrně odpovídá zkoumané oblasti a vysvětluje ji. Počáteční výzkumná otázka je poměrně široká. Obecnější analytická strategie, která zakotvenou teorii provází, se označuje jako konstantní komparace. Výzkumník neustále srovnává a komparuje svá data a analytické kategorie, které vytvořil, dokud nedospěje k uspokojivému vysvětlení jevů - k teorii.

V zakotvené teorii hovoříme o teoretickém vzorkování, kdy rozhodnutí o sběru dat vychází z analýzy. Pořizování vzorků vychází z budování pojmů, u nichž byl prokázán teoretický

význam pro vyvíjenou teorii. Liší se v jednotlivých fázích kódování. V zakotvené teorii badatel pořizuje vzorky událostí a případů, které jsou pro teoreticky významné pojmy nejvýznamnější. Vybíráme osoby, místa, dokumenty.

V zakotvené teorii rozlišujeme tři typy kódování v závislosti na to, v které fázi tvorby teorie jsme. Otevřené kódování je proces rozebírání, prozkoumávání, porovnávání konceptualizace a kategorizace údajů. Označujeme a kategorizujeme údaje na základě jejich pečlivého studia. Označujeme jednotlivé jevy: co reprezentují, a identifikujeme v datech podobné jevy a vytváříme kategorie. Axiální kódování označuje soubor postupů, pomocí nichž jsou údaje v otevřeném kódování znovu uspořádány novým způsobem, prostřednictvím vytváření spojení mezi kategoriemi. V axiálním kódování hledáme vztahy mezi kategoriemi. To se činí v duchu kódovacího paradigmatu. Kódovací paradigma identifikuje tyto aspekty zkoumaného jevu (a dává je do vzájemného vztahu):

Příčinné podmínky → Jev → Kontext → Intervenující podmínky → Strategie jednání a interakce → Interakce

Selektivní kódování je proces, kdy se vybere jedna centrální kategorie, která je systematicky uváděna do vztahu k ostatním kategoriím. Tyto vztahy se dále ověřují a kategorie, u nichž je třeba, se dále zdokonalují a rozvíjejí. Závěrem předkládáme popisné vyprávění o ústředním jevu výzkumu: analytický příběh.

Strauss s Corbinovou¹⁴ (1999) zdůrazňují důležitost toho, co označují jako teoretická citlivost: což je schopnost vhledu, porozumění, oddělit významné od nevýznamného. Výzkumník by se měl snažit hledat rovnováhu mezi tvořivostí a vědou. Tvořivě užívat znalostí a zkušeností a zároveň se držet reality daného jevu. Zdroje teoretické citlivosti jsou literatura, profesní zkušenost a osobní zkušenost.

¹⁴ Původními autory zakotvené teorie jsou Glaser a Strauss.

V diskusi v rámci kvalitativní metodologie někdy proti sobě stojí konstruktivismus a realismus. Konstruktivismus vychází z předpokladu, že je nemožné přímo zobrazit nebo poznat objektivní svět, subjektivně konstruovaný svět je pro něj jedinou přístupnou skutečností. Naproti tomu realismus v kvalitativním výzkumu (kam patří i zakotvená teorie), sice zdůrazňuje, že povaha skutečnosti je závislá na tom jak svět konstruujeme významem, který mu přikládáme, nicméně předpokládá existenci objektivně existující sociální reality, jež se snaží zachytit.

Shrnutí základních pojmů

Kvantitativní a kvalitativní výzkum představují dva odlišné metodologické přístupy k empirickému výzkumu v sociálních vědách. Kvantitativní výzkum vychází z pozitivismu a snaže dostat ideálu vědeckosti spojeného s přírodními vědami. Kvalitativní výzkum naproti tomu vychází spíše z tradice humanitních věd. Kvantitativní výzkum směřuje k verifikaci či falsifikaci hypotéz, kvalitativní výzkum k porozumění sociálním jevům, které je obvykle spojeno s tvorbou nových hypotéz o zkoumaném jevu.

Korespondenční úkoly

Vypracujte anotaci textu D. Silvermana, uvedeného v seznamu doporučené literatury. Vypracujte písemně úkoly k samostudiu. Forma odevzdání (osobně, e-mailem, přes e-learning) bude upřesněna.

Samostudium

Zkuste najít výzkumný problém vhodný pro kvantitativní výzkum.

Zkuste najít výzkumný problém vhodný pro kvalitativní výzkum.

Srovnejte filosofická východiska kvalitativního a kvantitativního výzkumu.

Seznam doporučené literatury

Silverman, D. 2005. *Ako robíť kvalitatívny výskum: praktická príručka*. Bratislava: Ikar, Pegas.13. – 25, 73 – 86, 131-150.

Strauss, A. L., Corbinová, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.

12., 13. Klasické a moderní sociologické výzkumy

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je přiblížit studentům na příkladech vybraných sociologických výzkumů formování společenskovední metodologie.

Klíčová slova

klasická sociologie, Lazarsfeld, empirický výzkum, 19. a 20. století

Obsah kapitoly

- pojetí sociologického výzkumu v období počátků sociálních věd
- zrod empirické sociologie na přelomu 19. a 20. století
- budování kvantitativní a kvalitativní metodologie

Pojetí sociologického výzkumu v počátečním období formování sociálních věd

Zdroje sociologického či širěji sociálněvědního výzkumu s odpovídající metodologickou reflexí byly od počátku dva. Ten první představovala poptávka po řešení sociálních problémů spojených s rozvojem moderní společnosti, především demografickým vývojem v 19. století a průmyslovou revolucí. Druhým zdrojem byl vývoj v rámci samotného oboru v akademickém prostředí a řešení epistemologických otázek sociálních věd.

První zdroj souvisel především s rozvojem demografických metod a sociální statistikou, ale také zrozením plošného sociálního pojištění. Druhý odpovídal rozvoji bádání o sociologických problémech, který si před sebe věda kladla z důvodů rozšíření hranice poznání, které souvisely s palčivými sociálními problémy poněkud volněji.

I když dnes v sociologii či obecně sociálněvědním výzkumu převládá empirické pojetí disciplíny, nebylo tomu tak vždy. Samotný August Comte, který dal sociologii její jméno, nikdy žádný empirický výzkum nedělal a nejsociologičtější v jeho konceptuálním systému je filosofie dějin a sociologický projekt nové vědy, který byl v obecných nárysech především metodologický. Podstatou pozitivistického přístupu ke světu je budovat sociálněvědní poznání po vzoru věd přírodních a opírat se především o smyslově vnímatelná fakta.

Ve skutečnosti velcí sociologičtí klasikové byli především teoretiky, případně svá bádání zakládali na sekundárních datech, jako byly oficiální statistiky, jejichž využití mělo nezřídka spíše ilustrační charakter. Jako příklady můžeme uvést dvě práce o sebevraždě jako sociálním jevu. Tu první napsal v 70. letech 19. století T. G. Masaryk. Statistika má především ilustrační charakter a v práci se můžeme setkat s rozsáhlými filosofickými exkurzemi a náboženskými reflexemi, které jsou podstatou Masarykovy interpretace sebevraždnosti. Druhou prací z let devadesátých byl spis E. Durkheima

založený již na rozsáhlém rozboru statistik vázaných k sebevraždě. Podle Durkheima je společnost je forma svébytné skutečnosti, která vzniká syntézou na základě interakcí. Durkheim si ve své argumentaci vypomáhal příklady z chemie, kde vlastnosti sloučenin také nelze redukovat na vlastnosti jejich prvků. Sloučenina je skutečností jiného řádu a společnost rovněž.

Sociologii potom definoval jako vědu, která se zabývá sociálními fakty. Sociální fakta jsou nadindividuální povahy, jsou člověku vnější jako věci a vyvíjejí na jedince tlak. Protože jsou člověku vnější jako věci, nestačí k jejich poznání prostředky individuální psychiky, jako je introspekce, k jejich vysvětlení nestačí psychologie, která se zabývá hnutími individuálních myslí. Příkladem, který osvětluje tlak sociálních fakt, může být morálka. V tak jednoduchých situacích, jako je setkání na ulici, vstup do místnosti nebo uvolnění místa v tramvaji cítíme každodenní tlak sociálních norem. Někdy intenzivnější, jindy méně intenzivní. Nepozdravit při vstupu do místnosti nebo nezaklepat se nám přičí, nepustit výrazně staršího člověka v dopravním prostředku sednout považujeme za nevhodné, i když nás taky bolí nohy a možná víc než jeho. Představy o tom, co je slušné a co nikoli, co je přípustné a co tabuizované ve veřejných i soukromých vztazích nejsou v naší moci. Jistě, zejména v užším kruhu blízkých jsou sociální normy o něco tvárnější, ale nejsou záležitostí naší libovůle, ale výsledkem procesu, který vychází z kolektivních představ a zase do nich ústí. I když sociální normy nelze nalézt empiricky jinde, než v individuální psychice, jde podle Durkheima o jevy jiného nadindividuálního řádu.

Protože jde o jevy nadindividuální, hromadné, metoda sociologie je především kvantitativní povahy. Tlak sociálních fakt vystihneme nejlépe analýzou statistik. Úspěšnost svého pojetí Durkheim demonstroval v rozsáhlé práci o sebevraždě (1897). Lze si představit individuálnější čin než ukončení svého vlastního života o samotě a svou vlastní rukou? Statistika nás však upozorňuje na to, že v určitých sociálních skupinách nebo obdobích dochází k sebevraždám významně častěji než v jiných. Sebevražděnost je rozdělena podle sociální struktury společnosti. Má na ni vliv vyznání, lokalita (město, venkov) sociální postavení, věk atd. Příčiny sebevražděnosti jsou nadindividuální povahy, ačkoli jinak než prostřednictvím individuální mysli by nemohly být dovedeny ke svým tragickým důsledkům.

Durkheimův boj o samostatnost sociologie byl veden proti psychologismu, který se snažil dokázat, že sociální jednání lze vysvětlit v termínech individuálních psychických hnutí a společnost označoval spíše za abstrakci, za záležitost rozumové úvahy. Např. jiný francouzský myslitel G. Tarde na přelomu století rozpracovával koncepci nápodoby jako

základního procesu, kterým dochází k tzv. sociálním jevům, procesu, který je v zásadě individuální povahy, i když vede k jevům hromadným. Zůstaňme ale na poli rodící se sociologie.

Přibližně ve stejné době jako Durkheim ve Francii, definoval sociologii v Německu mnohostranně orientovaný badatel Max Weber (1864–1920). Zatímco Durkheima bychom v otázce existence společnosti mohli označit za realistu (společnost existuje reálně jako specifická vrstva jsoucna), Maxe Webera bychom označili spíše za nominalistu. Společnost jako taková podle něj není přístupná přímému zkoumání. Empiricky lze zkoumat pouze sociální jednání konkrétních lidí. Pro Webera sociálním jednáním je takové jednání, které má subjektivní smysl a je orientováno na druhé. Např. náhodná srážka cyklistů takovým jednáním není. Přitom je evidentní, že každé záměrné společenské jednání (tj. ve Weberově smyslu zaměřené na druhé) vychází z určitých kulturních hodnot. Ať již se jedná o výše zmiňované příklady jednání podle mravních norem, jako je např. pozdrav, zdvořilostní konverzace, klepání na dveře apod., ale i v případě kupříkladu tržního jednání je toto jednání zakotveno v širším významu smysluplných činností, v kontextu určité představy trhu a jeho mechanismů, které se projevují mj. v očekáváních, se kterými do interakcí vstupujeme a která definují jednotlivé sociální role. Jedině z širšího kontextu přístupu ke světu lze chápat instituci školství, justice nebo parlamentního hlasování. Jestliže porozumíme subjektivnímu smyslu sociálního jednání, porozumíme lépe i širší společnosti a kultuře. To platí i obráceně. Známeli významové souvislosti, hodnotový žebříček a zvyky panující v jisté kultuře, potom adekvátněji vysvětlíme konkrétní sociální jednání. Metodou sociologie není ani tak analýza statistik, ale je založena především na rozumném smyslu a významu. Také Weber, podobně jako Durkheim, demonstroval svůj přístup v řadě vlastních prací. Např. při pracích z historické sociologie věnované sociologii města vysvětluje vznik měst jako specifických společenských útvarů na základě rozboru konkrétního jednání kupců, politiků, aristokracie i řemeslníků, kteří sledovali své individuální i skupinové zájmy. Podobný výkladový princip Weber používá při své analýze vzniku kapitalismu, o které bude řeč v kapitole věnované Weberovi. Kapitalismus podle něj nastoupil snadněji tam, kde se lidé řídili ve svém individuálním jednání protestantskou etikou usilovné práce v povolání, která je jednak oslavou božího díla a příspěvkem k němu a jednak úspěšnost v povolání náznakem vykoupení či ztracení člověka.

Uvedené příklady jsou důležité pro pochopení toho, jak jsou teoretické a metodologické otázky úzce provázány. Předmět zkoumání konstruovaný badatelským zájmem vede

k epistemologickým úvahám o povaze fakticity a ty zase k metodologickým úvahám o vhodné metodě poznání těchto fakt.

Rozvoj kvantitativní a kvalitativní metodologie ve 20. století

Základy kvantitativního přístupu byly obsaženy již v Comtově metodologickém projektu, byly součástí sociální statistiky, ale jako svébytný metodologický přístup se ukotvil až v meziválečné době. Klíčovou postavou na poli sociologie byl vzděláním matematik Paul F. Lazarsfeld, který emigroval před hrozbou fašismu z Rakouska do USA, a s jehož jménem je spojený rozsáhlý výzkum nezaměstnaných v Marienthalu (v Rakousku) nebo výzkumy vlivu nových masových médií (v USA).

Už v meziválečné době se zformoval protiproud v podobě kulturalistického přístupu zdůrazňující nutnost „rozumění“ a „interpretace smyslu a významu“, jako specifického průniku do sociální skutečnosti. V meziválečném období byl pro metodologickou argumentaci důležitý především Florian Znaniecki, další středoevropský emigrant, pro změnu polského původu. Kvalitativní metodologie byla dále rozvíjena především v kulturní a sociální antropologii, která vycházela z etnografie. Za zmínku stojí empirické výzkumy Poláka Bronislawa Malinowského, který pro změnu zakotvil ve Velké Británii.

V době poválečné se kvantitativní a kvalitativní výzkum etablovali jako samostatné a vzájemně se vymezující metodologické linie. Koncem 20. století se začaly množit hlasy volající po jejich neeklektickém spojení. V českém prostředí je vhodné zmínit pokus o založení integrovaného přístupu I. Loučkovou (Loučková 2010). Různorodost metodologických přístupů v současné praxi společenských věd si představíme především v rámci seminářů a studentských prezentací konkrétních výzkumů.

Korespondenční úkoly

Připravte prezentaci představující po metodologické stránce odbornou vědeckou studii. Vypracujte anotaci textu I. Loučkové uvedeného v seznamu doporučené literatury. Forma odevzdání (osobně, e-mailem, přes e-learning) bude upřesněna.

Seznam doporučené literatury

LOUČKOVÁ, Ivana. *Integrovaný přístup v sociálně vědním výzkumu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010. kap. 4.: 69 – 98.

Závěr studijního materiálu

Skripta se snažila seznámit studenty s problematikou utváření poznatků v sociálních vědách. Daná problematika může být přínosná pro rozvoj kritického myšlení a schopnost argumentace. Na závěr skript zmiňme jeden problém. Kuhn naznačuje, že skutečnost, že do společenských věd mnohem více vstupuje hledisko společenské praxe, má dopady na chod vědeckého bádání. V souvislosti se sociálními vědami ale také můžeme hovořit o tzv. dvojité hermeneutice: tedy že sociální svět, kterému vědci připisují určité významy, v sobě už určité významy má. Navíc je to svět, který znají vědci také ze své každodenní zkušenosti. V tomto ohledu lze zmínit, že již sofisté rozlišovali fysis a nomos: svět zákonů přírody a zákonů člověka. Rozdíl v povaze světa, který popisují sociální a přírodní vědy, je filosofický problém vysoce přesahující ambice těchto skript, nicméně má zásadní vliv na rozdílné utváření přírodních a sociálních věd.

Seznam literatury

Bailey, Carol A. 2018. *A guide to qualitative field research*. Third edition. Los Angeles: SAGE

Creswell, John W, Poth, Ch. N. 2018. *Qualitative inquiry & research design: choosing among five approaches*. Fourth edition. Los Angeles: SAGE,.

Disman, M. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Slon.

Gavora, P. 2000. *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido.

Fajkus, B. 2005. *Filosofie a metodologie vědy*. Praha: Academia. kap.

Kuhn, T. S. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH.

Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.

Hendl, J. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. Čtvrté, přepracované a rozšířené vydání. Praha: Portál, 2016.

Hughes J. A., Sharrock W. W. 2007. *Theory and methods in sociology. An introduction to sociological thinking and practice*. Palgrave Macmillan.

Chráška, M. Kočvarová, I. 2014. *Kvantitativní design v pedagogických výzkumech začínajících akademických*. Zlín: Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, Fakulta humanitních studií.

Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum,

Reichel, J. 2009. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Grada.

Strauss, A. L., Corbinová, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.